

MAGNA HUNGARIA NYOMÁBAN – BASKÍROK ÉS MAGYAROK

Baskíria és a baskír nép szerepe
a magyarok korai történetében

TRACING MAGNA HUNGARIA – BASHKIRS AND HUNGARIANS

The role of Bashkiria and the Bashkir people
in the early history of the Hungarians

Szerkesztők

KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

HUN-REN Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2024

A kötet a PPKE-BTK-KUT-23-3 számú projekt,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával készült.
A grafikai munkát a PPKE BTK Mester és Tanítvány Kiválósági Program 2023 támogatta.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

PAPCSÁK
ÜGYVÉDI IRODA

A kötet megjelenését támogatta a Papcsák Ügyvédi Iroda.

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeological Sciences
Volume 32

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
Volume 10

© A szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-84-1

HU-ISSN 2786-1538 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia)

HU-ISSN 2064-8162 (Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok)

DOI: [10.55722/Arpad.Kiad.2024.10](https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2024.10)

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Felelős kiadó
Major Balázs

Grafikus: Óvári Péter

Borító: auri grafika
Tördelés és layout: Váczi Gábor

TARTALOM

TÖRTÉNELEM ÉS HISTORIOGRÁFIA

SUDÁR BALÁZS

- A baskír-kérdés a magyar őstörténet-kutatásban 7
The Bashkir question in the research of early Hungarian history 18

GYÓNI GÁBOR

- A baskír–magyar problematika az oroszországi historiográfia tükrében 19
Башкиро-мадьярская проблематика в зеркале российской историографии 30

POLGÁR SZABOLCS

- A Kárpát-medence és a Volgai Bulgária kereskedelmi és kulturális kapcsolatai
a honfoglalás után 31
Trade and cultural contacts between the Carpathian Basin and Volga Bulgaria
(10th–13th Centuries AD) 44

UHRIN DOROTTYA

- Magna Hungaria* a 13. századi koldulórendi követek szemében 45
Magna Hungaria from the perspective of mendicant envoys 54

NYELVÉSZET

AGYAGÁSI KLÁRA

- A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai 55
Место башкирского языка среди тюркских языков, возможные контакты
башкирского языка с волжско-булгарским языком 70

NÉPRAJZ

DALLOS EDINA

- A baskír hiedelmek és Ibn Fadlān 73
The first detailed record of Bashkir beliefs – Ibn Fadlān 922 80

SOMFAI KARA DÁVID

- Baskurt (baskír) epikus hagyomány (*kuba-jur*) 81
Baskurt (Bashkir) epic tradition (*kuba-jur*) 97

SOMFAI KARA DÁVID – AGÓCS GERGELY

- Baskurt népzene és néptánc 153
Bashkir Folk Music and Folk Dances 180

JULIJA ABSZALIMAJOVA – ANASZTÁZIA VERESS – EDUARD HABIBULLIN – RAFIL ASZILGUZSIN –
SZIRÁKI ZSÓFIA – FEHÉR TIBOR – JÁVORSZKY BALÁZS – NÉMETH ENDRE

- A keleti magyarok nyomai a baskír hagyományban 181
Traces of the Eastern Hungarians in the Basques: Genetics and folklore 199

ARCHEOGENETIKA

NEPARÁCZKI ENDRE

- Az Árpád-ház és a honfoglaló magyarság archeogenetikai adatokkal kimutatott kapcsolata
a Volga–Káma vidék népeivel 201
- The archaeogenetic link between the Árpád dynasty and the Hungarian conquerors
to the population of the Volga–Kama region 205

NÉMETH ENDRE – PÁSZTORY ÁDÁM – FEHÉR TIBOR

- A magyarok eredete az N-B539 marker tükrében 207
- The origin of the Hungarians in the light of the N-B539 marker 228

RÉGÉSZET

TÜRK ATTILA – KIM IGOR KONSZTANTYINOVICS – VJAZOV LEONYID ALEKSZANDROVICS – ÓVÁRI PÉTER

- Baskírföld és a Dél-Ural régészetének aktuális helyzete a magyar őstörténet szemszögéből 229
- Recent results of research on the early medieval archaeology of Bashkortostan
and the Southern Urals. A comprehensive overview from the perspective of early
Hungarian history 252

BASKÍRFÖLD ÉS A DÉL-URÁL RÉGÉSZETÉNEK AKTUÁLIS HELYZETE A MAGYAR ÓSTÖRTÉNET SZEMSZÖGÉBŐL

TÜRK ATTILA* – KIM IGOR KONSZTANTYINOVICS** –
VJAZOV LEONYID ALEKSZANDROVICS*** – ÓVÁRI PÉTER****

Absztrakt: A Dél-Urál kora középkori régészetének pontos ismerete elengedhetetlenül fontos a korai magyar történelem folyamatainak feltárásához és megértéséhez. Megalapozott vélemény kialakításához tehát nélkülözhetetlen, hogy a legfrissebb régészeti eredmények nyomán átfogó képünk legyen a régió kora középkori tárgyi hagyatékáról. Ennek a területnek a központi része a mai Baskírföld, melynek népvándorlás és kora középkori régészeti eredményeiről összefoglaló szakcikk magyar nyelven még nem jelent meg. Munkánkban a természetföldrajzi sajátosságok számbavétele mellett bemutatjuk a régió népvándorlás kori régészeti előzményeit a Kr. u. 2. századtól kezdve a korai magyar történelemben leginkább ismert kuszarenkovói kultúrán át egészen a karajakupovói régészeti horizontig (Kr. u. 8–10. század). Bár az Urál nyugati előterének régészeti hagyatéka sokkal gazdagabb és jobban kutatott, valamennyi periódusban kitekintünk az Urál keleti előterére is. A két régió régészeti műveltségeinek összefüggései és a kultúrák időrendi szinkronja (1. kép) ugyanis elengedhetetlenül fontos a magyar őstörténet szempontjából. Dolgozatunk végén részletesen bemutatjuk azt a csijaleki műveltséget is, amely ugyan már nem az őstörténet közvetlen része, ugyanakkor meghatározó szerepet játszik a – nemrégiben az archeogenetika által is igazolt – keleten maradt magyarok hagyatékának meghatározásában.

Kulcsszavak: Régészet, Baskíria, Dél-Urál, Cisz-Urál, Transz-Urál, Délnyugat Szibéria, magyar őstörténet, korai középkor, régészeti kultúra, karajakupovói horizont, csijaleki kultúra

BEVEZETÉS¹

A Dél-Urál kora középkori régészetének (1. kép) pontos ismerete elengedhetetlenül fontos a korai magyarok Nyugat-Szibériából a Kárpát-medencébe irányuló vándorlásával kapcsolatos történeti folyamatok feltárásához és megértéséhez.² Az elmúlt évezredekben a dolgozatunkban vizsgált régió jelentős hatást

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszék. Budapest. turk.attila@btk.mta.hu

** Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Műhely. Budapest. mister.yoda2015@yandex.ru

*** Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta, Katedra biologie a ekologie. Ostrava. l.a.vyazov@gmail.com

**** Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszék. Budapest. ovaripeti98@gmail.com

¹ A cikk a PPKE-BTK-KUT-23 és a PPKE BTK Mester és Tanítvány Kiválósági Program, valamint a HUNREN BTK MÓK 2022–2026 számú projekt keretében valósult meg. Vjazov Leonyid munkáját az ERC CZ no. LL2404. program támogatta.

² A témáról magyar nyelven a legbővebben ld. BELAVIN ET AL. 2009; FODOR 1975; FODOR 2001; FODOR 2001a; FODOR 2015; FODOR 2015a; IVANOV 2013; KAZAKOV 2013; KLIMA 2020; KLIMA 2021; KOMAR 2018; TÜRK 2021; TÜRK 2021; TÜRK 2023.

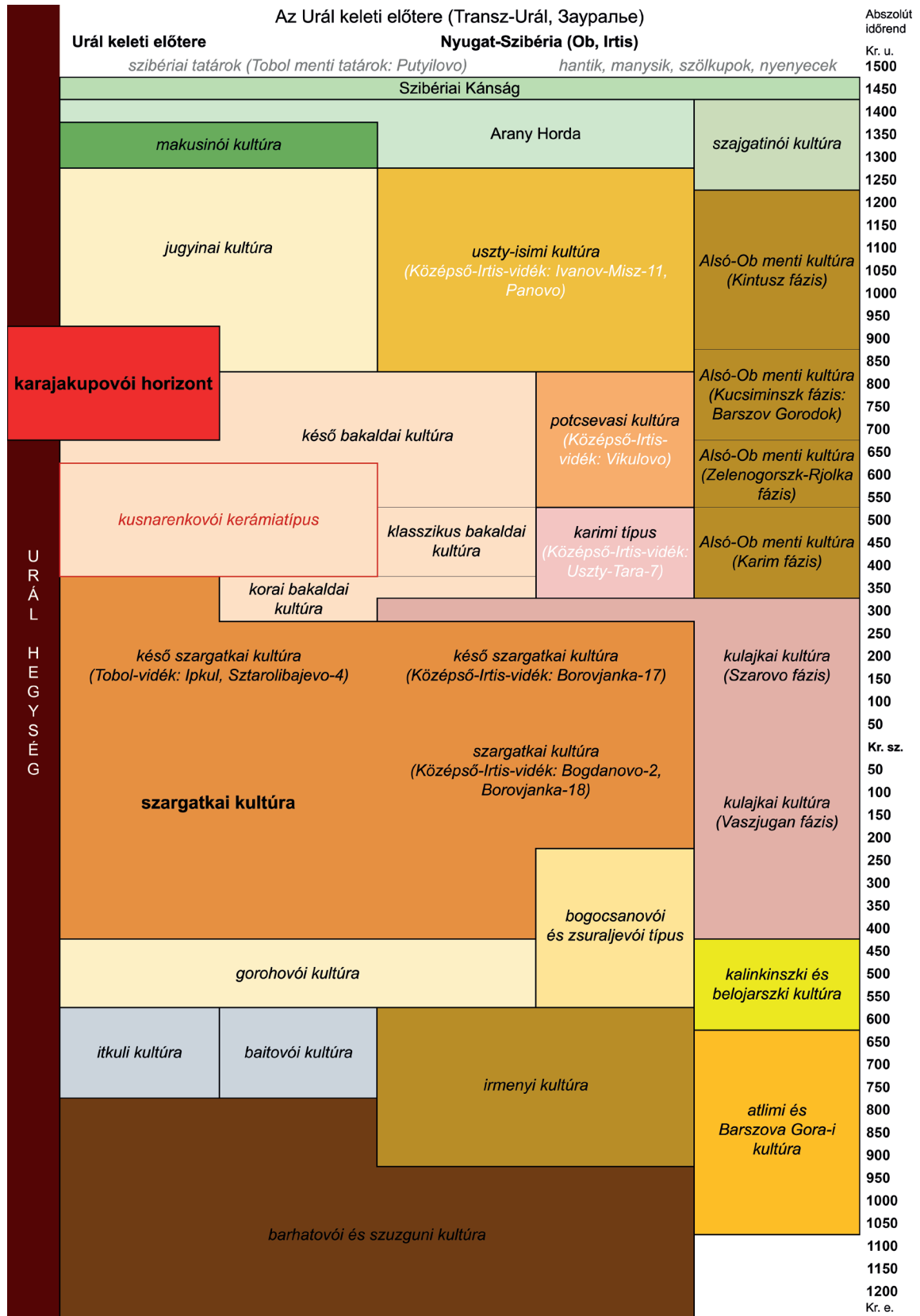

Fig. 1. Periodization and localisation of archaeological cultures and horizons on the western (left) and eastern (right) side of the Urals, with the archaeogenetically investigated sites (1200 BC – 1500 AD) on the basis of recent research (Prepared by Vjazov, L. A., Klima L. and Türk A.; graphic by Óvári P.)

gyakorolt szűkebb és tágabb környezetére. Az oroszországi régészetben Baskírföld és közvetlen térsége kiemelkedően jól kutatott területnek számít. Ezért fontosnak tartjuk, hogy a legfrissebb régészeti eredmények nyomán átfogó képet adjunk arról a kora középkori tárgyi hagyatékról, melynek történeti értékelése – az intenzív ásatások ellenére – még ma is számos új problémát vet fel.

A modern közigazgatási felosztás szerint a Dél-Urál a Baskír Köztársaságra (Baskortosztán), illetve a Cseljabinszki és az Orenburgi területre (*область*) terjed ki. Annak ellenére, hogy ezek a határok mesterségesek, a felosztás jórészt figyelembe veszi a hagyományos történeti kereteket. A meglévő közigazgatási-területi formációk ugyanis nagyjából egybeesnek a történelmi és földrajzi régiókkal (Baskírföld: Délnyugat-Urál, Cseljabinszki terület: Délkelet-Urál). Az Uráltól délnyugatra fekvő területeken régészetiileg azt látjuk, hogy sok nyugatra vándorló korabeli népesség számára ez volt az első állomás, szállás-terület Európában. Napjaink történeti és főként régészeti adatai alapján biztosra vehetjük, hogy a korai magyarok vándorlásuk során érintették ezt a régiót.

A VIZSGÁLT RÉGIÓ TERMÉSZETFÖLDRAJZI JELLEMZŐI³

Oroszország modern közigazgatási-területi felosztása szerint Baskírföld észak–déli kiterjedése mintegy 550 km, kelet-nyugati irányban pedig 430 km. Nyugati és középső része a Kelet-európai-síksághoz tartozik, míg keleten az Urál-hegység déli nyúlványait foglalja magába, amelyet Baskír-Urál néven is ismerünk. Baskírián belül a Kelet-európai-síksághoz tartozik a Bugulmin–Belebeji- és a Sztjerlibasev–Fjodorovi-fennsík, az Ufa-fennsík és nyugaton a Bjelaja menti tagolt síkság (*Прибельская увалисто-волнистая равнина*). Baskíria északkeleti részén, az Ufa-fennsíktől keletre fekszik a Jurjuzany-síkság. Az alföldi részeken erdő, erdős sztyepp és füves sztyepp természetföldrajzi övezetek váltakoznak, melyek közül az erdős sztyepp a teljes terület mintegy 50%-át teszi ki. A növényzetet tülevelű és lombhullató erdők, illetve sztyeppi rétek képviselik. Vízrajzi szempontból Baskíria legtöbb vízfolyása a Volga és az Urál folyók vízgyűjtő területéhez tartozik. Közöttük a legnagyobbak a Belaja (Agidel), az Ufa, a Jurjuzany, a Tanyip, a Szim, a Gyoma és a Nugusz. Ezek a Dél-Urál hegységeiből eredve érik el a síkvidéki területet. A legnagyobb baskíriai folyó a Belaja, melynek vízgyűjtőjéhez a többi folyó medencéje is csatlakozik. A fő vízválasztót a Dél-Urál hegygerincei jelentik, mely vonulatok (Zilmerdak, Irengyik, Jurmatau stb.) többsége 1000 méter alatti és völgyekkel sűrűn tagolt.

A fentiek alapján Baskírföld három fő belső régiója különböztethető meg: Nyugat-Baskíria, Hegyi-Baskíria és Kelet-Baskíria (*Зауралье*/Urálontúl). Az orosz szakirodalomban olyan elnevezések honosodtak meg, mint *Предуралье* (az Urál nyugati előtere) és *Зауралье* (Urálontúl), amelyek azonban nemcsak Baskíriára, hanem az egész Dél-Urál-vidékre (*Приуралье*) is vonatkoznak. Kétségtelen, hogy ez a felosztás az itt élő ősi népesség helyi csoportjait befolyásoló természeti és éghajlati viszonyok sajátosságait tükrözi. Baskíriáról szólva azonban ki kell emelni annak hegyvidéki részét, magát a Dél-Urál-hegységet. A legmagasabb a Jamantau-hegység, amelynek azonos nevű csúcsa (Tszfm.: 1640 m) egyben Baskíria legmagasabb pontja. A Dél-Urál említett gerincétől keletre található Baskíria délkeleti részén a Szakmar–Tanalik-, illetve a Kizil–Urtyazim-síkság. A mintegy 190 km hosszúságú Baskír-Urál hegyvonulat déli irányba fokozatosan ereszkedik. Míg északon a hegygerincek átlagos tengerszint feletti magassága 1000 méter, addig délen, ahol a hegység a Zilair-fennsíkba megy át, már nem haladja meg a 300–600 métert. Ez nagyjából megfelel Nyugat-Baskíria és a Baskíria területére eső Urál-szakasz keleti lejtőin ismert tengerszint feletti magasságoknak, vagyis ez a régió alkalmas a hegységen való átkelésre is. Azonban nem ez az egyetlen lehetséges földrajzi, vándorlási irány az Urál keleti lejtőin élt, illetve a szibériai eredetű

³ A kérdésről összefoglalóan újabban ld. PSZJANYCSIN ET AL. 2017.

népsoportok nyugati irányú elmozdulására. A Jurma-hegységtől északra, a Középső-Urálon keresztül is átkelhetek, mivel az Urál hegység ezen szakaszán az átlagos tengerszint feletti magasság szintén mindössze 400–600 méter. Vagyis két átkelési útvonal is lehetséges, egyrészt az Uráltól délre a Zilair-fennsíkon keresztül (vagy még délebbre az Urál-folyó völgyében), illetve a Középső-Urálon keresztül. Földrajzi értelemben tehát megállapítható, hogy a történeti korokban a különböző népségek különösebb gond nélkül kelhettek át a hegység területének nagyrészen.

A VIZSGÁLT RÉGIÓ KORA KÖZÉPKORI RÉGÉSZETE

NÉPVÁNDORLÁSKOR

Az általunk vizsgált baskíriai régióban a magyarok elődei a korai középkorban tűntek fel. A helyi régészeti periodizáció a Kr. u. 2–8. századot a nagy népvándorlások időszakának nevezi.⁴ Ez az időszak Európa nyugati felében is ismert, de keleten sokkal hosszabb időszakot fog át. Folyamatos kelet–nyugati vándorlások mentek végbe az Urálon túl és Szibéria felől a Volga–Urál régióba. Ismert azonban ellentétes, nyugat–keleti irányú vándorlás is, pl. a feltehetően a korai szlávokhoz köthető imenykovói kultúra törzseinek feltűnése a Középső-Volga és az Alsó-Káma vidéken. A Dél-Urál tágabb térségének etnikai-kulturális kölcsönhatásai hihetetlenül összetett régészeti képet hoztak létre közel hat évszázadon át.⁵ Ez az időszak a 9. század elején ért véget, amikor az utolsó nagy migrációs hullám során az Urálon túlról a korai magyarok, valamint az Urál nyugati előteréből a polomi, a nyevolinói és más kultúrák hordozói nyugati irányba mozdultak (1–2. kép).

A Kr. u. 2–4. század közötti időszak az uráli régészetben a térség korai középkorának első periódusát, a korai népvándorlást jelenti. A mai Baskíria területe ebben a korszakban került be először az írott forrásokból is ismert népek áttelepüléseinek globális folyamataiba. Az ebben a periódusban keletről először feltűnt bevándorlókat Szergej Botalov cseljabinszki régész hun–szarmata népséggnek nevezte az Urál keleti előterében (Kelet-Baskíria), intenzív keveredésük nyomán.⁶ A hun⁷–szarmata időszakra elsősorban a korhasztásos temetkezési rítus, a fejjel északra való tájolás, a halmos temetkezések keskeny sírgödörrel, valamint az úgynevezett „súlyzó-alakú” kurgánok a jellemzők. Gyakori a koponyatorzítás szokása, illetve a bika- és kosfej halotti áldozatok. Övkészleteik nyolcszögletű és kerek veretekből állnak, ugyanakkor jellemző kerámiaanyaguk dél-kazah és közép-ázsiai eredetű. A fegyverleletek között a keresztvas nélküli hosszúkardok ismertek, melyek markolatvégén gyakoriak a kalcedon kardgombok.

A hun korban a Belaja folyó jobb partján sztyeppi, nomád típusú halmos temetkezések jelentek meg, melyek korábban nem voltak jellemzőek erre a területre. Ide tartozik Gyerbenyovo-2, Ahmerovo, Szalihovo és Sztaraja Musta lelőhely, melyeket összefoglalóan szalihovói típusú kurgánsíros temetők (Kr. u. 3–5. század) néven jegyeznek a szakirodalomban. Az új lakosság beáramlása azonban nem tömeges népvándorlás volt, hanem – amint arra Flarit Szungatov rámutatott –, inkább csak kis számú telepes feltűnése mutatható ki a korábbi helyi népség között.⁸

⁴ A korszakról összefoglalóan az Urál nyugati előterében ld. GOLGYINA 2022, míg az Urálon túl ld. MATVEJEVA ET AL. 2024.

⁵ BELAVIN ET AL. 2015, 103.

⁶ SZUNGATOV 2013, 166.

⁷ Az orosz nyelvű régészeti szakirodalom döntő többsége nevezéktanilag is megkülönbözteti az ázsiai és az európai hunokat. Az előbbieket хунну (hunnu), míg az Európába érkezettek гунны (gunni) terminussal jelölik (részletesen ld. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Гунны>)

⁸ SZUNGATOV 2013, 165.

A hun–szarmata hagyatéknépesége előbb a transzuráli régióban a prigovi és kaszini régészeti típusok hordozóival keveredett, akik – a kutatók többségének véleménye szerint – a korábbi ugor nyelvi egység népességének leszármazottai voltak. Ezt követően jelentek meg nagyobb számban egyrészt a Dél-Urálban, illetve a Középső-Urálban is, ahol a harinói típusú lelőhelyek (Kr. u. 3. század vége – 6. század eleje) késő szarmata jellegű népességének alapját képezték. Érdekes, hogy nyomaik az Uráltól távol eső területeken, például a Don-vidéken is feltűntek. A szalihovói típusú temetők mellett szintén a hunokhoz kötik még a régióban a zagrebajlovkai és umetbajevói temetők egyes leletegyütteseit, valamint a Kizil-Adir-barlang sírleletét is.⁹

Mint fentebb említettük, a Volga–Urál régiót érintő nagy népvándorlás első szakasza nem járt együtt a helyi lakosság etnikai összetételének gyökeres megváltozásával, mivel a jövevények valamilyen módon integrálódtak a helyi, valószínűleg finnugor nyelvű közösségekbe, főként a hegység nyugati oldalán.¹⁰ Ennek példáját látjuk Dél-Udmurtiában, ahol a legújabb régészeti adatok szerint a már népvándorlás kori mazunynói kultúra (Kr. u. 3–5. század) egyértelműen a korábbi helyi Pjanij Bor-i műveltség közvetlen folytatása.¹¹ Az orosz régészek erre a következtetésre az Alsó-Káma vidék kiemelkedő lelőhelye, a taraszovi temető elemzése nyomán jutottak.

Az 5. századtól kezdve azonban a nomád vándorlások időszakos hullámai már radikális változásokat eredményeztek a Volga–Urál régió, de különösen a teljes Baskírföld etnokulturális helyzetében. Ennek ellenére fontos figyelembe venni, hogy a helyi kultúrák átalakulása, átfejlődése vagy kihalása még hosszú ideig, egészen a Kr. u. 7–8. századig elhúzódott. Ezt bizonyítják a bahmutyinói és a birszki temetők példái az Ufa–Bjelaja folyóközben, melyek egy új népesség feltűnését és a helyiekkel való összeolvadását mutatják.¹²

A bahmutyinói kultúra a Kr. u. 3–8. század közé keltezhető, a Kr. u. 3–5. század a kultúra korai, a Kr. u. 6–8. század pedig a kései szakasza. Eredete a mazunynói kultúra erdős sztyeppi változatára vezethető vissza. Több mint 300 erődített, illetve erődítés nélküli településével a Dél-Urál legnagyobb kora középkori régészeti kultúrája. Az 5. századtól kezdve a kara-abizi és a csegandai kultúrák népességéből eredő bahmutyinói törzsek lakták a Belaja folyó völgyét egészen annak torkolatáig, valamint az Ufa folyó alsó folyását, továbbá a Buj, Bir és Bisztrij Tanip folyók völgyeit. A bahmutyinói kultúra legfőbb etnokulturális jellemzője a sajátos kerámiatípusa, de telepein meglehetősen gyakoriak a szomszédos turbaszli, kusnarenkovói, romanovkai és karajakupovói kultúrák import kerámialeletei is. Ez bahmutyinói kulturális dominanciát, ugyanakkor széles körű intenzív kapcsolatokat is bizonyít, valószínűleg polietnikus településekkel. Közöttük kiemelhetők pl. Sztaronagajevo, Kuvikovo, Jumakajevo, Kanszizarovo erődített telepei, valamint a Novije Turbaszli-2 település. A fent említett lelőhelyek általában többrétegűek, ráadásul a házakban a különböző típusú kerámiák együtt fordulnak elő.¹³ Azonban e kerámiák elterjedése nem megy túl az Ufa–Belaja folyóköz területén, és valamennyi esetben a bahmutyinói kultúra kontextusához kötődnek.¹⁴ A késő bahmutyinói időszakban azt látjuk, hogy a szakaszosan jelentkező bevándorlások hatására a bahmutyinói kultúra viszszaeszenvedt, megváltozott, majd a 7–8. században teljesen eltűnt, átadva helyét a korai magyar történelem régészetében is jól ismert kusnarenkovói és karajakupovói kulturális hagyományoknak.¹⁵

Fontos némileg részletesebben kitérni a turbaszli kultúra (Kr. u. 4. század legvége – 7. század közepe) kérdésére is.¹⁶ A közelmúltig ugyanis ez a kultúra volt a kutatók számára az egyik legnehezebben ér-

⁹ SZUNGATOV 2013.

¹⁰ KOLONSKIH 2022, 336.

¹¹ GOLGYINA 2022, 101. A folytonosság kérdésében azonban még nem teljes a konszenzus az orosz régészek körében.

¹² KOLONSKIH 2022, 343.

¹³ KOLONSKIH 2022, 340.

¹⁴ KOLONSKIH 2022, 344.

¹⁵ MAZSITOV 1968; MAZSITOV 1977; MAZSITOV 1981. Az orosz szakirodalomban azonban létezik egy másik nézőpont is, amely szerint a szoros kapcsolatban lévő bahmutyinói, turbaszli, majd kusnarenkovói és karajakupovói népesség később együttesen vett részt a baskír etnogenezisben ld. MAZSITOV 2013.

¹⁶ IVANOV 2022C, 345.

telmezhető régészeti hagyaték a Dél-Urálban. A turbaszli kultúra népessége a 6. század végéig az Urál nyugati előterében, főként a Belaja folyó középső folyásánál élt, egy tömbben a mai Birszk városától a Szim folyó torkolatáig. Központi területe az úgynevezett Ufa-félszigeten helyezkedett el – a Belaja folyó kanyarulatában lévő területen –, ahol napjainkban Ufa városa található. A város területén található Ufa-2 lelőhely és további számos, sztyeppi és bizánci eredetű tárgyakat rejtő halmos temetkezés jelzi a turbaszli törzsek központi területét.¹⁷

Temetkezéseik általában halmok alattiak (pl. Ufa területén), a sírgödört leggyakrabban észak felé tájolták. Az aknasírok mellett előfordulnak padmalyos temetkezések is, illetve több esetben az edény-melléklet számára kis fülkét alakítottak ki. A jellegzetes mellékletek között kell említenünk a kerámiák és a veretes övek mellett a lovas- és ritkábban szarvasmarha temetkezéseket (általában koponya és lábcsontok).¹⁸ Érdekes megfigyelés, hogy a temetkezések leletgyűjtéseiben a népvándorlás kori eurázsiai sztyeppék különböző emlékei, illetve azok analógiái keverednek, de igazán egyedi, specifikusan turbaszli típusú tárgyakat nem tartalmaznak. A sajátos temetkezési rítuselemek és a kerámiakészítés hagyományai miatt azonban a kutatók elfogadják e kultúra önálló meghatározását.

Míg a bahmutyinói kultúrát általában a korai finn-permi nyelvű népesség hagyatékának tekinti a kutatók döntő többsége, addig a turbaszli kultúráról már koránt sincs ilyen konszenzus. Jelenleg a turbaszli kultúrát a legtöbb esetben késő szarmata eredetűnek tartják, de felmerült az imenykovói kultúrával való rokonsága is, melyet a legtöbb kutató a korai szlávokkal hozott összefüggésbe.¹⁹ A turbaszli kultúra jellegzetes heraldikus stílusú övvereteinek köszönhetően török eredetű kultúrának is tekintették és a baskír etnogenezishez is kötötték.

A Kr. u. 6. század derekától az Urál nyugati előterében élő turbaszli népességhez keleti jövevények csatlakoztak az Urálontúlról. E népesség vagy az avar vándorlás kiváltotta eurázsiai népmozgás hullámként, vagy a korszakban jelentősen lehűlt, hideg időjárás miatt kényszerült elvándorolni keletről. Régészeti hagyatékukat kuszarenkovói kultúra néven ismerjük,²⁰ és összefüggésbe hozták az őshazájukat elhagyó korai magyarok első vándorlási hullámával. A turbaszli kultúra a 7. század elején a Középső-Volga vidékére és a Káma folyó alsó folyásához szorult, ahol ebben az időben tűntek fel olyan korhasztásos rítusú, de kurgánfeltöltést már csak ritkán használó temetők mint pl. Kominternovo-2, Taskirmen, Izmeri-9 és Maklasejevka-5, amelyekben a temetkezési rítus és a leletanyag alapvetően még turbaszli jellegű.²¹ A szakirodalomban több olyan vélemény ismert, mely szerint a turbaszli kultúra vége Baskíria etnokulturális történetében az indoírani korszak végét és egyben az ugor nyelvű népek korszakának kezdetét jelentette.

A KUSNARENKOVÓI KULTÚRA ÉS A KARAJAKUPOVÓI RÉGÉSZETI HORIZONT

Az Urál nyugati előtere

Magyar történeti vonatkozásai miatt részletesebben tárgyaljuk a korai kuszarenkovói kultúrát,²² valamint a vele rokon, csak időrendileg eltérő karajakupovói kultúra/horizont²³ (2. kép) eredetét. Az Urál nyugati előterében a kuszarenkovói kultúra jellegzetes, jó minőségű, zsinórdíszes kerámiáinak és a kurgánsíros

¹⁷ GULYÁS 2024, 727.

¹⁸ GULYÁS 2024, 726–727.

¹⁹ Felmerült az imenykovói műveltség szarmata eredete is – elsősorban kialakulásának korai időrendje miatt –, így elképzelhető a népesség indoeurópai, azon belül ősiráni eredete is, részletesen ld. KLIMA 2014.

²⁰ SZUNGATOV 2013, 173.

²¹ IVANOV 2022, 356.

²² IVANOV 2022A.

²³ IVANOV 2022.

temetkezéseknek nincsenek helyi kulturális előzményei.²⁴A kuszarenkovói kerámia gyökerei egyértelműen a nyugat-szibériai bakaldai kultúra kerámiájával mutatnak rokonságot, melyek együttesen a késő szargatkai hagyományokból (Kr. u. 2–4. század) fejlődtek ki. Mindkét kultúrára jellemzőek a vékony falú, kerek aljú, tojásdad vagy gömbös testű, bepecsételt és zsinórdíszes ornamentikával ellátott edények. Délnyugat-Szibéria területén a korai fázisban a kuszarenkovói kerámia csak kisszámban terjed el, kifejezetten ritka leletnek számít, ugyanakkor magas minőségével kitűnik a különböző regionális kerámiatradíciók közül. Egyrészt a nyugat-szibériai ornamentika jellegzetes díszítőelemeit hordozza, a háromszög, négyzet és rombusz motívumok sűrűn elhelyezett variánsaival. Másrészt az edények nyakán a sávokra tagolódo vonalas minták, barázdák és bordák déli hatásról tanúskodnak. A bakaldai és kuszarenkovói kultúrák szakértői napjainkban úgy vélik, hogy ez a déli hatás a közép-ázsiai fazekasoktól (Aral-tó vidéke) került a nomádok révén északra. A tyumenyi régészek többsége szerint a korai kuszarenkovói edények a délről importált kerámia és fémédények helyi utánezatai.²⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy a kuszarenkovói és a bakaldai leletek, főleg kerámiák tipológiai hasonlósága meglehetősen nagyfokú.²⁶ Szergej Botalov a Kr. u. 4–6. századra vonatkozóan egy, a késő szargatkai hagyományokon alapuló proto-kuszarenkovói kerámiatípust különített el, mely éppen a bakaldai kultúra egy részének Urál-vidékre költözésével tűnt fel a vizsgált régióban.²⁷ Ez a típus azonban nem keverendő össze az Urál nyugati előterében jellemző kuszarenkovói és karajakupovói kerámiahagyományokkal, mert hasonlóságaik ellenére sem azonosak.²⁸

A kuszarenkovói kultúra hagyatékában temetkezések és települések egyaránt ismertek, de a sírok száma – hasonlóan a legtöbb más, Kr. u. I. évezredbeli dél-uráli kultúrában – nagyobb, mint a telepeké. A kuszarenkovói temetkezések egyaránt lehetnek kurgánsíros temetők és magányos, egyszerű aknasírok. A bennük feltárt kerámiaanyag kiemelkedő minőségű a régió kora középkori hagyatékában. A korai kuszarenkovói korszak nagyon érdekes és fontos emléke a busztanajevói temető, mely Baskíria északnyugati részén, a burajevói járásban található. Ez a lelőhely az egyik jelenleg ismert legkorábbi kuszarenkovói temető.²⁹ A 2020-ban feltárt gazdag mellékletű 45. számú sír a lószerszámok és övkészlet analógiái alapján alapján a 6. század végére – 7. század elejére keltezhető. A busztanajevói kurgánsíros temető tehát a kuszarenkovói törzsek Dél-Urálba való vándorlásának kezdeti szakaszát tükrözi. Ebben az összefüggésben fontos, hogy a kuszarenkovói kultúra magja Baskíriában, a Belaja folyó alsó szakaszánál, a Gyoma folyó torkolata alatt helyezkedik el. A kultúra további fontosabb korai emlékei közé tartozik Manyak és Birszk temetője, a karajakupovói erődített telep, valamint a kustyirjakovói és taktalacsuki telep és temető is.

Fontos hangsúlyozni, hogy az Urál nyugati előterében mind a turbaszli, mind pedig a kuszarenkovói kultúra népessége közvetlenül kapcsolatban állt északi és nyugati szomszédaival. Nyugaton ennek világos bizonyítéka az imenykovói kultúra elterjedési területén Novoszlavka és Kominternovo birituális temetője, melyekben vegyes kulturális jegyeket mutató temetkezéseket tártak fel. A női sírokban ketős fibulákkal és gazdag ezüstövekkel díszített viseleteket, míg a férfi sírokban főleg íjakat, nyilakat és lószerszámokat találtak. A 7. század közepe után az imenykovói telepek száma jelentősen csökkent és a korábban szintén általuk lakott Alsó-Káma-vidéken településeik teljesen elnéptelenedtek. Ebből az időből származik ugyanakkor szintén a korábbi imenykovói területről több kimagasló minőségű, jellegzetes ezüst férfi övkészlet is. Az Alsó-Káma mentén ez ekkor már jól ismert típus, az orosz kutatás heraldikus stílusú övkészleteknek nevezi őket, melyek elterjedését többnyire a nomádok jelenlétével, feltűnésével szokták összefüggésbe hozni.³⁰

²⁴ BELAVIN ET AL. 2015, 106.

²⁵ MATVEJEVA ET AL. 2024, 43–44.

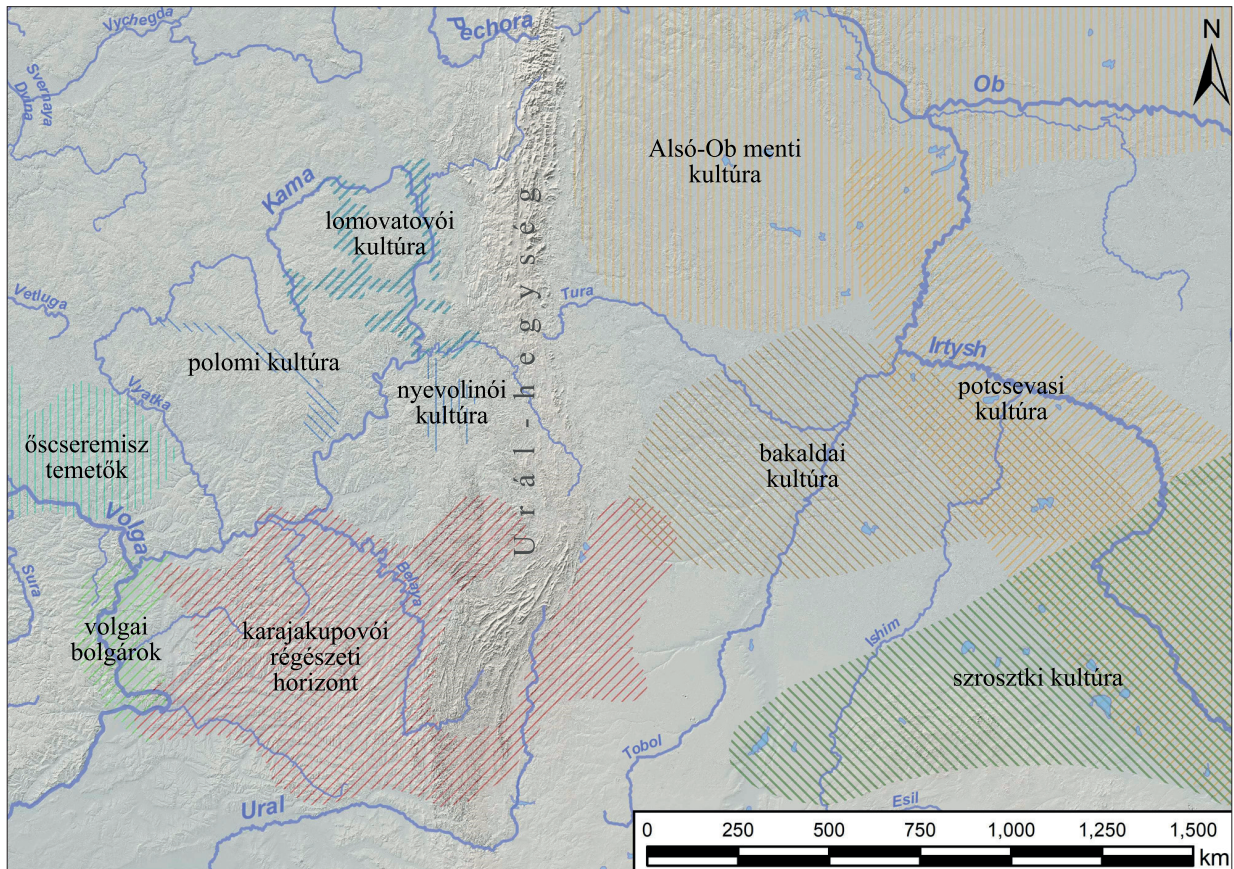
²⁶ BOTALOV 2017.

²⁷ IVANOV 2018, 98–99.

²⁸ IVANOV 2022b.

²⁹ KOLONSKIH ET AL. 2024, 215.

³⁰ Újabban felmerült, hogy ezek Volga–Urál-vidéki elterjedése a prémkereskedelemmel függhet össze (GULYÁS–SOMOGYI–IUDIN 2021, 163).

2. kép. A karajakupovói régészeti horizont és a szomszédos régészeti kultúrák földrajzi elterjedése a legújabb kutatások nyomán (Összeállította: Vjazov, L. A. és Türk A.; grafika: Óvári P.)

Fig. 2. The geographical distribution of the Karayakupovo archaeological horizon with the neighbouring archaeological cultures on the basis of recent research (Prepared by Vyazov, L. A. and Türk, A.; graphics by Óvári, P.)

A fentiekből azt látjuk, hogy a Középső- és a Dél-Urál területe a Kr. u. 5–7. században számos népcsoport érintkezési zónája volt, ugyanazokat a telepeket és temetőket gyakran több népesség, kultúra is használta. A legfontosabb ebben a tekintetben a fentebb már említett birszki temető, amely a Kr. u. 3–7. századból származik és egyformán tartalmazza a bahmutyinói, turbaszli és kusnarenkovói kultúrák képviselőinek temetkezéseit. Továbbgondolásra érdemes megfigyelés, hogy mindezek a kulturális csoportok nem „vegytisztán”, keveredés nélkül fordulnak elő a lelőhelyeken. A kerámiát főként a bahmutyinói edények képviselik, a turbaszli és a kusnarenkovói kerámiaanyag ritkábban tűnik fel.³¹ Különösen érdekes a vegyes kerámiaegyüttesek jelenléte Birszk mellett az Ufa-2 erődített telepen, valamint a Romanovka-2, -3 és Novije Turbaszli-2 településeken.

A 6. század derekán az Urál nyugati előterének kulturális kapcsolatai erősödtek az urálon túli régióval. Ez éppen a kusnarenkovói típusú kerámiák elterjedésében figyelhető meg. A Belaja-medencében a kusnarenkovói típusú kerámiával rendelkező települések önállóan fordulnak elő, míg nyugatabbra, a Káma-vidéken, valamint az Uráltól keletre vegyesen, más kerámiatípusokkal együtt ismertek.³² A jelenség magyarázatáról a kutatók véleménye megoszlik, de a kölcsönhatás különböző szintjei szerint értékelik etnikai, kulturális, vagy kronológiai alapon.

³¹ KOLONSKIH 2022, 342–343.

³² GYURIS ET AL. 2024.

A kuszarenkovói leletkör Uráltól keletre eső gyökerei (részletesen ld. lentebb), valamint a korai magyar történelem régészetével való kapcsolata miatt a nyugat-szibériai potcsevasi kultúra különös figyelmet érdemel.³³ Az Irtis völgyében és a Baraba-sztyepp területén található kultúra fejlett, sajátos termelőgazdasággal rendelkezett. A kultúrát Natalja Matvejeva és más kutatók is a korai szamojéd etnikumhoz kötötték. A potcsevasi kultúra népessége szintén részt vett a nyugati vándorlásban a bakaldai kultúra képviselőivel, valamint a kuszarenkovó–karajakupovói típusú kerámia hordozóival együtt. Ilyen kulturális kölcsönhatásokat tükröz a Kr. u. 7–8. század néhány lelőhelye, pl. a perejmai és a Vogyennyikova-1. temető is. Ezekben a temetkezésekben már feltűntek a karajakupovói népesség hagyatékának később ismert jellegzetességei: az eltemetettek nyugati tájolása, fakoporsós temetkezések, a temetkezéseken kívül, a kurgánfeltöltés alá beásott edényleletek. A bakaldai és a potcsevasi hagyományok keveredése az Uráltól keletre a szinkretista perejmai típusú emlékek megjelenéséhez vezetett.³⁴ Ezen régészeti kölcsönhatások háttérben többnyire a korai ugor és szamojéd nyelvjárások nyelvi hordozóinak egykori kapcsolatát feltételezik a szakemberek.

A 8. század közepén a transzuráli régióból újabb hullám érkezett Baskíria területének Uráltól nyugatra eső vidékére. Műveltségüket, hagyatékukat karajakupovói kultúrának nevezték el. Elterjedéséről elmondható, hogy a karajakupovói emlékek ugyanazon a területen fordulnak elő, mint a korábbi ismert kuszarenkovói leletkör. Általánosságban megállapítható, hogy a karajakupovói kultúra az Urálon túl erdős sztyeppi (ujelgi temető) régiójától az Alsó-Káma folyása (bolsije tyigani temető) közötti területen helyezkedett el.³⁵ Ugyanezen a vidéken jelentős lelőhely még Cseljabinszk városának déli részén Szinyeglazovo, valamint a középső régióban Bekesevo 1. és 2., továbbá Lagerevo temetője a baskírföldi Urálban. Ezek alapján a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a karajakupovói törzsek a kuszarenkovóiak nyomdokain haladtak, tehát a legközelebbi rokonaik voltak.³⁶ Sokáig ezért ezt a két kultúrát egységesnek tekintették, csak két eltérő időrendi fázissal. Vlagyimir Ivanov munkássága nyomán azonban ma már nyilvánvaló, hogy ezek mégis különböző kultúrák. Kerámiáik ugyanis markáns különbségekkel bírnak, ráadásul kronológiai határaik is eltérőek: a kuszarenkovói a 6. század derekától a 7–8. század fordulójáig, míg a karajakupovói a 8–9/10. században létezett. Ma már azt is tudjuk, hogy a kuszarenkovói kultúra megszűnése a karajakupovói népesség érkezésével függött össze. A két kultúra hagyatéka között további jelentős különbségek is vannak. Például a kuszarenkovói kultúra esetében a jellemző sírtájolás fejjel északra, míg a karajakupovóiak esetében nyugatra történt. A kuszarenkovói kurgánsíros temetkezések egyetlen halom alatti sírból állnak, míg a karajakupovóiaknál a halomfeltöltés alatt rendszeresen több temetkezés is előfordul.³⁷ A karajakupovóiaknál – akárcsak a korai magyaroknál – jelentős számban ismeretek a halott lábánál elhelyezett részleges lovastemetkezések. A honfoglalás kori magyar sírok jellegzetes nyugati tájolásuk és a nagyszámú lóbőrös temetkezés mellett az időrend miatt is sokkal közelebb állnak a karajakupovói hagyatékhoz, mint a kuszarenkovóihoz.

A kuszarenkovói és a karajakupovói kultúrák összefüggéseinek további tanulmányozása azonban igen fontos, mivel még számos probléma vár megoldásra. Érdekes kérdés, hogy ha ezek a kultúrák nagyon közel álltak egymáshoz, esetleg rokon népesség hozta létre pl. a kerámiaművességüket, akkor miként magyarázhatók a „tisztán” kuszarenkovói és karajakupovói kerámiaegyüttesek, mindenféle egymásra hatás nélkül?³⁸ Számos korai lelőhelyen, mint például Manyak és Busztanajevo, szinte kizárólag csak kuszarenkovói kerámia fordul elő, vagyis a karajakupovóiak később nem fedték le teljes egészében a korábbi kus-

³³ MATVEJEVA ET AL. 2024, 45–46.

³⁴ MATVEJEVA ET AL. 2024, 47.

³⁵ IVANOV 2022, 51.

³⁶ OVSZJANNYIKOV ET AL. 2024, 224.

³⁷ IVANOV 2022, 51.

³⁸ OVSZJANNYIKOV ET AL. 2024, 224.

narenkovói településterületet. További érdekes megfigyelés az is, hogy míg a kusunarenkovói kerámia a temetkezésekben gyakran kerül elő heraldikus stílusú³⁹ övdiszkekkel, addig a karajakupovói típusú kerámia esetében az ilyen esetek rendkívül ritkák. A 8–9. századi temetkezésekben azonban az Urál és a Káma-vidék területén a kusunarenkovói kerámia valamilyen okból nem tűnt el annak ellenére sem, hogy a kusunarenkovóiak az Urálból nyugatra költöztek. Mindössze az mondható el, hogy gyengébben díszített változatokká degradálódtak, és gyakran számos karajakupovói elemmel kombinálódtak.⁴⁰ Ma még nehéz arra egyértelmű választ adni, hogy mindez a karajakupovói népesség behatolásával ment végbe az eredeti, Ob vidéki kusunarenkovói törzsterületre vagy a karajakupovói típusú edények elterjedése pusztán valamilyen kulturális hatás eredménye volt. Ezért rendkívül nehéz a karajakupovói kultúra 7. századi kialakulási területének pontos meghatározása. A kusunarenkovói és a karajakupovói kultúra 8–9. századi igen szoros kölcsönhatásának ténye azonban egyértelműen arra enged következtetni, hogy régészeti értelemben biztosan rokonságban álltak egymással. Mivel ezek a kulturális folyamatok a két kultúra népességkoncentrációjának tényleges területeinél jóval nagyobb területet fedtek le,⁴¹ így az Urál nyugati előterének régészetében szükséges a kusunarenkovói és a karajakupovói időrendi horizontok pontos meghatározása.

A karajakupovói horizont régészeti terminus valójában egy speciális kulturális egység kialakulásának időszakát jelenti a Tobol- és a Belaja-medence, valamint a szomszédos észak-kazahsztáni sztyepp által határolt területen (2. kép).⁴² Ennek a horizontnak a részletes régészeti definíciója mindmáig vitatott, melyet az Urál nyugati előterében a kutatók által használt eltérő megnevezések (petrogromi kultúra, karajakupovói kultúra, Mrjaszimovo-típus/fázis, korai csijaleki kultúra stb.) bizonyítanak leginkább. Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt is, hogy a transzuráli régészeti előzményekkel a kulturális hasonlóság és közelség vitán felül áll. Nyugatabbra, a Középső-Volga vidékén a karajakupovói horizont kialakulását a letelepült népességű imenykovói kultúra összeomlása előzte meg a 7. században. Rögtön ezt követően a régió a Kazár Kaganátus északi perifériájába tagolódott.⁴³ Az ennek nyomán feltűnő nomád csoportok igen nagy valószínűséggel a kazárok által ide telepített határőrök különítményei voltak (novinki típusú lelőhelyek) a szamarai Volga-könyök déli részén. Ezt a korai, irányított⁴⁴ migrációs folyamatot egy jelentősebb és szélesebb körű bevándorlás követte, mely régészetileg a Kazár Kaganátus központi, Don-vidéki régiójához köthető (zlivki típusú lelőhelyek). Ezt a népességet a 8. század derekától általában a nyugati török nyelvű(?) korai bolgárokkal, illetve azok első hullámával hozzák összefüggésbe a mai Kazany és Szamara városok közötti középső Volga-szakaszon.⁴⁵

Ma már régészetileg is bizonyított, hogy a Kazár Kaganátus kulturális közege – melyet főbb vonalaiban a szaltyiv-majaki régészeti kultúrával, illetve a szaltyivi kultúrkörrel azonosíthatunk – a Volgától keletre, az Alsó-Káma és az Urál nyugati előterének lakosságára is komoly hatással volt.⁴⁶ Sőt ez még északabbra is érvényesült a nyevolinói és a polomi kultúra kései szakaszának hagyatékában megfigyelhető konkrét importleletek, illetve azok helyi utánpótlásai kapcsán. Itt egy másik hatást is meg kell emlí-

³⁹ A magyar régészetben leginkább a Martinovka-típus néven jelölik a leletkört.

⁴⁰ BELAVIN ET AL. 2015, 109.

⁴¹ Egyértelmű népességkoncentráció csak Baskíria területén figyelhető meg, az Urálontúlon, a Középső-Volga és az Ob folyása menti érintett területeken nem.

⁴² IVANOV 2022, 51.

⁴³ SZTASENKOV 2013; VYAZOV ET AL. 2019.

⁴⁴ A feltehetően határvédelmi feladattal megbízott kazáriai eredetű közösség mesterségesen szervezett voltát az igen nagy léptékű biológiai variabilitás kimutatásával bizonyították az archeogenetikai vizsgálatok, ld. SZEIFERT ET AL. 2022.

⁴⁵ SZTASENKOV 2020.

⁴⁶ BELAVIN–KRILASZOVA 2022. A történeti háttérrel, okot feltehetően a Káma mentén futó prémút kereskedelmi forgalma jelenti. Magyar szempontból ennek a régészeti megfigyelésnek a Levédia és az ótörök jövevényszavak korai átvételének földrajzi meghatározása kapcsán van jelentősége, vö. TÜRK 2023A.

tenünk, mely nem kevésbé volt jelentős ebben a kontextusban. Az Urál nyugati előterének régészei a nyevolinói és a polomi kultúra temetkezési rítusainak nagyfokú hasonlóságát állapították meg a korai magyarok temetkezési szokásaival.⁴⁷ Ez alapján az említett kultúrákban kifejezetten ugor-magyar, korai magyar etnikai komponensre következtettek. Anélkül, hogy az említett kultúrák etnikai hovatartozásáról szóló kiterjedt vita részleteibe belemennénk, azt mi is biztosnak véljük, hogy a nyevolinói és a polomi kultúra részben beletartozott a karajakupovói horizont kultúrkörébe. Valóban erős, jelentős, az Urál keleti oldaláról származó „ugor nyelvű” komponenst tartalmaznak. Mindez akkor is alátámasztható, ha tudjuk, hogy valamennyi említett egykori régészeti kultúra többé-kevésbé polietnikus jellegéhez nem fér kétség. A távolabbi, északi erdős területeken a helyi csoportokra kevésbé hatottak a déli, sztyeppi nomád eredetű kulturális hagyományok, így a lomovatovói kultúra elsősorban a korábbi kámai gyökerek mentén fejlődött tovább. Ez tendenciaszerűen akkor is igaz, ha újabban ezen kultúra déli variánsában is kimutattak 9. századi szaltyivi eredetű elemeket.⁴⁸

A Szamara, Belaja és az Urál (a felső folyása mentén), valamint a Tobol folyók medencéinek kora középkori anyagi műveltsége a 8. század elejétől a 9. század közepéig kulturális egységesülésen ment keresztül, melyet a karajakupovói hagyományok „magjának” nevezhetünk. Itt alakultak ki azok a kerámiastílusok, amelyeket először kuszarenkovói kerámiaegyüttesekként határoztak meg. Azonban a kuszarenkovói időszakkal ellentétben a 7. század közepe után a karajakupovói kerámia nem csupán egy volt a helyi kerámiatípusok között, hanem dominált az Urál mindkét oldalának temetőiben. A karajakupovói kultúra hordozóinak és a befolyásuk alatt álló csoportoknak a lélekszáma a 9. században érte el a maximumot. A karajakupovói típusú edények megjelenése ebben az időben kiterjedt. Keleten már megfigyelhető az Urálontúlon is, például Ujelgi temetőjében.⁴⁹ Nyugaton feltűntek egészen az Alsó-Káma vidékéig terjedően, ahol Bolsije Tyigani sírjaiban késő kuszarenkovói típusú edényekkel együtt fordultak elő.⁵⁰ Délnyugaton a Középső-Volga-vidéken, a szamarai Volga-könyök helyi anyagában több temetkezést is a karajakupovói kultúrához soroltak.⁵¹

A 9. század folyamán a karajakupovói kulturális hatás a szomszédos régiókra is kiterjedt. Ez elsősorban a lomovatovói és a polomi kultúrában, valamint a korai bolgároknál (Tankejevka) figyelhető meg.⁵² A kutatók azt feltételezik, hogy az urálontúli eredetű csoportok a kuszarenkovói időszakban teljesen elfoglalták azokat a területeket, amelyeket a korábbi imenykovói népesség felhagyott, és ahol később – a 9–10. században – olyan híres, részben korai volgai bolgár temetők jöttek létre, mint Tankejevka.⁵³

Az Urál keleti előtere

Áttérve az Urál hegység keleti oldalára elmondható, hogy ott a kora középkori kulturális fejlődés egyenletes ütemű volt, nem ment át drámai változásokon. Az Irtis folyó középső folyásánál már a 8. századtól kezdve feltűnt a keleti, Altaj-vidéki eredetű nomád népességhez köthető szrosztki kultúra befolyása a helyi potcsevasi műveltségben. Ez a hatás – bár gyengébb formában –, de az Alsó-Ob menti kultúrában az Urál erdei régiójában, valamint a későbbi jugyinai kultúra területén is kimutatható (*1. kép*).

A szrosztki elemek Ujelgi temetőjében fordulnak elő a térségben elsősorban, ahol ezek különösen a lószerszámok és az övkészletek esetében markánsak.⁵⁴ A teljes Dél-Urálban a 9. század második felétől

⁴⁷ IVANOV 2013; IVANOV 2018.

⁴⁸ BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2013.

⁴⁹ BOTALOV 2017.

⁵⁰ CHALIKOV–CHALIKOVA 1981.

⁵¹ SZTASENKOV 2020.

⁵² KAZAKOV 2022, 61.

⁵³ KAZAKOV 2022, 62.

⁵⁴ KOMAR 2018, 199–201; DEMINGER–TÜRK–JAKAB 2021.

gyakorlatilag már ez a hatás dominált, teljesen kiszorítva mind a szaltyivi, mind pedig a korábbi helyi típusú övvereteket és lószerszámdíszeket.⁵⁵ A kulcsfontosságú ujelgi lelőhely tehát a karajakupovói horizont része, de különös jelentőségét magyar szempontból az adja, hogy a honfoglaló anyag mellett a Dnyeper–Dnyeszter-vidéki szubbotci típusú lelőhelyek (Babicsi, Voloszojka, Manvelovka, Szubbotci, Tvjordohlebi, Szlobodzeja, Dmitrovka, Katyerinovka, Novovoroncovka és Krivij Rig)⁵⁶ hagyatékával is számos közvetlen párhuzamot mutat. A felsorolt lelőhelyek emlékanyagában kiválóan reprezentáltak az olyan ornamentelek, mint a pálcátagos peremdísz, az ember- és állatábrázolások, a széles háromlevél minta és az ún. lángoló gyöngy motívum, geometrikus díszű, pillangó lószerszámveretek. A 2011-ben már önálló régészeti horizontként meghatározott⁵⁷ szubbotci típusú lelőhelyeket az elmúlt 10-15 évben a korai magyarok etelközi szállásterületéhez kötötte a hazai és a nemzetközi régészeti kutatás. A korai magyarok a 9. század végén költöztek tovább Etelközből nyugat felé, a Kárpát-medencébe,⁵⁸ bár a magyar hadsereg feltűnése, illetve katonák helyi zsoldba szegődése a 860-as évektől – az írott források mellett – ma már régészetileg és archeogenetikailag is adatolt.⁵⁹

Olekszij Komar úgy vélte, hogy ha az ujelgi temető kezdete a 9. század előtt időre nyúlik vissza, akkor ez azt jelenti, hogy a szubbotci típusú hagyaték eredete még az Uráltól keletre keresendő, ahonnan rendkívül gyorsan terjedt át nyugatra, a Dnyeper folyó vidékére. A korai magyar típusú leleteket Ujelgiben nem csupán a lószerszámok és díszítményeik képviselik, de mivel azok mutatják a legszélesebb körű kapcsolatot, így elemzésre ezek a legalkalmasabbak.⁶⁰ Az említett leletcsoport az Urálon túl vidékén, Ujelgi, Szinyeglazovo és Aktyube lelőhelyeken teljes készletekben fordul elő, de szórványosan egészen az Iszety és a Tobol folyók vidékéig, valamint Tobolszk városáig ismertek (pl. Vak-Kur, Peszjanka-1 stb.).⁶¹ Nyugatabbra, a Dél-Urálban Isimbajevo és Karanajevo nagy kiterjedésű kurgántemetője a két fontosabb lelőhely ebben a vonatkozásban. Míg az Urál nyugati oldalán egészen az Alsó-Káma és a Középső-Volga vidékéig Bolsije Tyigani⁶² és Tankejevka lelőhelyeket említhetjük elsősorban. Valamennyi leletegyüttes világos és meglepően szoros kapcsolatot mutat mind a szubbotci típusú lelőhelyekkel, mind pedig a Kárpát-medence 10. századi hagyatékával.⁶³

A 10. században a karajakupovói horizont által alkotott egységes dél uráli kulturális térség felbomlását tapasztaljuk.⁶⁴ Ezt a változást előbb a Kárpát-medencében végződő korai magyar elvándorlás, másrészt az észak-kazahsztáni sztyepp és az Altaj vidék felől érkező – nagy valószínűséggel török nyelvű – közép-ázsiai nomádok okozták. Ez utóbbiak feltehetően besenyők és/vagy oguzok, vagy pedig a Kimek Kaganátus vidékéről érkező kipcsak eredetű népek (szrosztki kultúra) lehettek. Újabban Olekszij Komar 2018-as felvetése nyomán egyre több kutató látja ennek a történeti folyamatnak a háttérben a keletről érkező és a Dél-Urál térségében letelepedő korai baskírokat. Az írott források adatai, de még inkább az ebből kiolvasható közel hasonló időrend miatt ez igen valószínű.⁶⁵ Az Uráltól keletre régészetileg ez a folyamat a potcsevasi kultúra megszűnésével hozható összefüggésbe. Helyét a jugyinai és az uszty-isimi kultúrák vették át, melyek igen sokrétű temetkezési rítusokkal jellemezhetők, jelentős számú (szub)taj-

⁵⁵ Olekszij Komar ezen folyamat történeti háttérben a mai baskírok elődeinek bevándorlását és dél-uráli megtelepedését valószínűsítette (KOMAR 2018, 255).

⁵⁶ KOMAR 2011.

⁵⁷ KOMAR 2013; KOMAR 2018.

⁵⁸ KOMAR 2018.

⁵⁹ SOMOGYI–TÜRK 2023, 295–300.

⁶⁰ BOTALOV 2017.

⁶¹ TRETYJAKOV–TÜRK 2023.

⁶² HALIKOV 2022; KHALIKOVA–KAZAKOV 1977.

⁶³ KOMAR 2018, 176–195.

⁶⁴ BOTALOV 2017; IVANOV 2022B, 114.

⁶⁵ MATVEJEVA ET AL. 2024, 47.

gai eredetű kerámialelettel. A 9–10. század második feléig terjedő időszakban a Dél-Urálban a temetők anyagában mind a szrosztki, mind a besenyő/oguz(?) kései nomád kulturális hatás egyformán és dominánsan megfigyelhető. A 10. század második felében a sajátos helyi, uráli eredetű használati tárgyak és ékszerek fokozatosan eltűntek. Ezek a folyamatok valószínűleg a régió lakosságának akkulturációját jelzik, akik a jövevények nomád műveltségét jórészt átvették. Mindez pedig nyelvi téren feltehetően a dél szibériai sztyeppöv „eltörökösödésével” járt. Mindebből logikusan vetődik fel a magyar nyelv ötörök jövevénytárhelyének kezdeti átvétele mellett az is, hogy a korai baskír népesség és anyagi kultúra ebben az időben kezdett kialakulni a jövevények és a helyiek összeolvadása nyomán.

VOLGAI BOLGÁRIA KEZDETEI, A CSIJALEKI KULTÚRA ÉS A KELETI MAGYAROK

A Volga–Dél-Urál térségének sajátos történeti fejlődése miatt a népvándorlaskor mellett a középkor régészeti periodizációja is eltér Európa többi részétől. A klasszikus középkort itt konvencionálisan Volgai Bolgárország megalapításától számolja a helyi történeti/régészeti kutatás. Ennek kezdeti lépései a 10. század első felében mentek végbe az Alsó-Káma mentén és a Középső-Volga medencéjében. Ez a fordulóponthoz egybeesik a karajakupovói horizont hanyatlásának kezdetével. Az Urál-hegység gerincétől nyugatra és keletre fekvő erdei övezetben folyamatosan stabil kulturális csoportok alakultak ki, többnyire a ma is ott élő népségek elődeiként. Ebben a fejlődésben csak a 13. század 30-as éveiben bekövetkezett mongol invázió okozott jelentős megrázkódtatást, bár ez elsősorban a városi központokat és a sztyeppövezettel határos déli régiókat érintette.⁶⁶

A 10. századtól kezdve a dél-uráli régió kulturális fejlődésére nagy hatással voltak a Káma és a Volga összefolyásánál kialakult kézműves központok. Elterjedt a szántóföldi gazdálkodás, és a kereskedelem szerepe is egyre erősebb lett. A 10. századtól a volgai kereskedelmi útvonal kezdte egyre erősebben összekötni Kelet-Európa ezen északi területeit Iránnal és Közép-Ázsiával.⁶⁷ Volgai Bolgária kialakulása ellenére a Belaja folyó medencéjét és az Alsó-Káma keleti részét nem érintette a fejlett földművelés elterjedése, továbbá a városias életmód hagyományai sem vertek mély gyökeret. Ezekben a területeken régészeti szempontból a 10–11. századból a mrjaszimovói/poszt-petrogromi típusú lelőhelyeket, régészeti egységeket különítették el, melyek a 12. századtól folyamatosan beolvadtak a nagyobb kiterjedésű csijaleki kultúrába.⁶⁸

A mrjaszimovói/poszt-petrogromi típusú hagyaték hordozóit általában a karajakupovói horizont népességének leszármazottaiként szokták értelmezni. Sajnos a mrjaszimovói/poszt-petrogromi kultúra/kultúrák (nincs általánosan elfogadott, bevett elnevezés a szakirodalomban) napjainkban még nagyon kevésbé ismertek és kutatottak. Már maga az elkülönítésük is számos problémát vet fel.⁶⁹ E népesség telepét még ma sem ismerjük, feltehetően egykori aktív nomád életmódjuk miatt. A temetkezések jelentős része annyira bolygatott, hogy rendkívül nehéz a temetkezési szokásaikat elemezni. A 10. századtól terjedő iszlamizáció hatása miatt a temetkezések közel harmada már melléklet nélküli. A kis számban, karakteres mellékletekkel előforduló és jól elemezhető sírok alapján elmondhatjuk, hogy nyugati tájolásúak és temetkezési szokásaik általában nagyban hasonlítanak a karajakupovói horizonthoz. Ennek nyomán a legtöbb kutató a mrjaszimovói/poszt-petrogromi típusú hagyatékot egy, az uráli nyelvcsaládhoz tartozó helyi népességhez kötötte.

⁶⁶ GARUSZTOVICS 2015; VÁSÁRY 2015.

⁶⁷ BELAVIN 2000; POLGÁR 2020.

⁶⁸ GARUSZTOVICS 2015.

⁶⁹ IVANOV 2022B, 118–120.

A régészeti áttekintésben utolsóként a csijaleki kultúrát tárgyaljuk, melynek időrendje ugyan már nem a magyar őstörténet szerves része, azonban közvetve támpontként szolgál. Nemrégiben ugyanis az archeogenetika is igazolta azt a korábbi régészeti feltételezést, hogy ez a műveltség magában foglalja a keleten maradt magyarok hagyatékát is.⁷⁰ A kultúra lakossága a mrjaszimovóiak/poszt-petrogromiak helyébe lépett, illetve a kutatók egy része szerint a transzuráli régióból érkező népvándorlások utolsó hullámát képviseli, de ugyanabból a környezetből érkeztek a Dél-Urálba (majd tovább a Közép-Volga felé), mint a korábbi keleti bevándorlók.⁷¹ A csijaleki kultúra törzsei a Középső-Volgához érve erős bolgár befolyás alá kerültek. Minden jel szerint felvették az iszlám vallást, majd részt vettek a mai baskírok, később a tatárok etnogenezisében.

A mai Tatárföld és Baskíria határán elterjedt csijaleki kultúra tágabb kitekintésben a 10. század elejétől legkésőbb a 15. század elejéig datálható. Elnevezését a Csijalek falu mellett elhelyezkedő lelőhelyről kapta.⁷² A falu Tatárföldön, az Aktaniszi járásban helyezkedik el, ahol a feltárásokat 1969-ben Jevgenyij Kazakov kazanyi régész kezdte meg. A csijaleki kultúra a Dél-Urál erdős sztyeppi sávjában fekszik, mind a keleti, mind a nyugati oldalon. Kiterjedése szerint magába foglalja a mai Baskíria és Tatárföld keleti részét, Udmurtia délkeleti (Káma-menti) felét, a Permi határterület déli részét (kunguri erdős sztyepp), valamint a mai Cseljabinszki terület északi, a Szverdlovszki terület déli, illetve a Kurgán terület nyugati részét. Meg kell említeni, hogy ma már a Szamarai terület erdős sztyepei sávjából is ismertek ide sorolható leletek a 10, illetve a 13–14. század időszakából.⁷³

Jevgenyij Kazakov korábbi véleménye szerint a csijaleki kultúra a 13–14. században teljesedett ki, előzménye pedig a mrjaszimovói/poszt-petrogromi műveltség volt. A posztpetrogromi kultúrát az Urál keleti oldalán az I. évezredben létezett petrogromi kultúrából származtatta,⁷⁴ jóllehet a biztos állásfoglaláshoz szükséges kutatási hiányosságokra már ő is felhívta a figyelmet. Vlagyiszlav Mogilnyikov csak a kultúra általános vonásait írta le és a 10–13. századra keltezte.⁷⁵ Urál vidéki kutatók (pl. Valentyina Viktorova, Vjacseszlav. Morozov stb.) később meglehetősen részletességgel leírták a petrogromi kultúrát és korai ugor nyelvű népességhez kötötték.⁷⁶ Jevgenyij Kazakov kezdetben arra a véleményre helyezkedett, hogy a Kr. u. II. évezred első évszázadaiban az Urál nyugati előterébe két nagy népmozgás hatolt be kelet felől. Az első a 10. század legelején, a másik a 13. század elején. Az általa posztpetrogrominak nevezett kultúra végét a 12. század végére tette, ezt követően véleménye szerint a posztpetrogromi népesség beleolvadt a vele rokon, általa először csijalekinek nevezett kultúra népességbe.⁷⁷ Mint etnikai komponens, további csoportjaik szintén beolvadtak a korai bolgárok, udmurtok és egyéb helyi szomszédos népek közé.

Gennagyij Garusztovics ufai régész szerint azonban a 12-13. század fordulóján az említett térségben nincs bizonyíték nagyobb méretű népmozgásra. A csekély számú új kulturális elem a kései csijaleki kultúrában könnyebben magyarázható belső fejlődéssel. A csijaleki kultúrát összességében tehát a 10. század vége és a 15. század eleje közé keltezi a kutatás. Ezen az időszakon belül egy korai csijaleki (mrjaszimovói fázis) (10. század vége – 13. század) és egy klasszikus csijaleki (13. század vége – 15. század eleje) periódust is elkülönítettek.⁷⁸ Gennagyij Garusztovics a csijaleki kultúrán belül kilenc regionális csoportot különböztetett meg. Szerinte ezek a változatok egy-egy nagyobb területi egység földrajzi központjait alkották, egyrészt az Urál keleti és nyugati előterében, másrészt a Volga szamarai szakaszán.⁷⁹

⁷⁰ SZEIFERT ET AL. 2022.

⁷¹ BELAVIN ET AL. 2015, 128.

⁷² A kultúra nevét gyakran írják a szakirodalomban csijaliki alakban is, pontatlanul.

⁷³ KAZAKOV 1987; GARUSZTOVICS 2015.

⁷⁴ KAZAKOV 1987, 26.

⁷⁵ MOGILNYIKOV 1987, 177–179.

⁷⁶ MOROZOV 2004, 110–114; KAZAKOV 2007, 54.

⁷⁷ KAZAKOV 1987, 26–28.

⁷⁸ KAZAKOV 1989, 122–133

⁷⁹ GARUSZTOVICS 1988, 9; GARUSZTOVICS 2015.

A csijaleki kultúra eredetét és értelmezését illetően fontos körülmény, hogy az 1960-as években Valentyina Viktorova fésűs-zsinórdíszes kerámiájú lelőhelyeket fedezett fel a tajgaövezet déli részén, az Urál középső részének keleti részén. Közöttük számos temető ismert a Nyica-folyó és a Makusino-tó mellett.⁸⁰ Ezeket önállóan különítette el és összefoglalóan makusinói típusú lelőhelyeknek nevezte el.⁸¹ A típusra jellemzők a kurgán alatti sekély sírgödrök, melyekben az elhunytakat fejjel nyugati irányban helyezték. A temetkezési rítus vizsgálata során szembeötlő a tűz és a ló kultikus szerepe. A zsinórdíszes makusinói kerámia ugyan homokkal soványított, de később a jekatyerinburgi kutatók is elismerték, hogy a makusinói típusú lelőhelyek igen közel állnak a csijaleki kultúrához.⁸² Az 1970-es években Nyijaz Mazsitov ezekhez hasonló lelőhelyeket különített el Baskíriában, a karanajevói és mrjaszimovói temetőket, mely leletkört mrjaszimovói típusú lelőhelyeknek nevezett el.⁸³ A fésűs-zsinórdíszes kerámiával jellemezhető 10–14. századi lelőhelyeket mind az Urál keleti, mind a nyugati oldalán ma a csijaleki kultúrához sorolja a kutatás. Etnikai értelemben leginkább a kialakuló baskírok, illetve a közjük beolvadt keleti magyarok hagyatékaként értékeli.⁸⁴

A csijaleki műveltségre jellemző, már említett fésűs-zsinórdíszes kerámiatípus régóta foglalkoztatja a kutatást, főleg a korai volgai bolgár környezetben való felbukkanásuk. Az uráli eredetű fésűs-zsinórdíszes kerámiát többnyire posztpetrogromi, mrjaszimovói, vagy korai csijaleki típusnak nevezik. Tamara Hlebnyikova a volgai bolgár kerámiatípusokat áttekintő feldolgozása során a VII. csoportba sorolta a posztpetrogromi változatot. Véleménye szerint ez a kerámiatípus a Káma középső folyása menti nyevolinói kultúrából eredeztethető. Kerámiatípológiai rendszerében a VIII. csoportba sorolt még egy hibrid variánst is, melyet a kusnarenkovói kultúrából eredeztetett.⁸⁵ A csijaleki kerámiaművességben bolgár hatásra idővel a Volgai Bolgária területén egyedinek számító, hibrid kerámiatípusok tűntek fel. Ezek formájukat és díszítésüket tekintve a posztpetrogromi edényekkel rokonok, de soványítóanyaguk tört folyami kagyló helyett már homok volt.

A csijaleki műveltség korai időszakának temetkezési rítusai között lovastemetkezésekkel is találkozunk. A ló koponyáját és lábának alsó részét, az ujjcsontokat és a lábközépcsontokat helyezték a sírba, néha a combcsontot is, de nagyon ritkán teljes lovastemetkezések is előfordulnak. Gennagyij Garusztovics összefoglalása szerint ezeket a sírokat az jellemzi, hogy a lószerszámokat (egy fél pár kengyelt, a nyeret és a zablát) az elhunyt feje alá vagy lábához tették, fegyvereit és a kerámiát pedig a feje mellé.⁸⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy a csijaleki kultúrának már a korai szakaszában megfigyelhető az iszlám hatása a temetkezési szokások között, mely idővel még hangsúlyosabbá vált. A 12. századra különösen elterjedtek a kísérelétek elszegényedését eredményező iszlám háttérű rítusok. Mindez a karanajevói és mrjaszimovói kurgánok (Baskíria), valamint a kurgán nélküli temetők között a guljukovói, kusulevói és uszty-kiszertyi temetők esetében egyaránt megfigyelhető.

A csijaleki kultúra második fázisára az iszlám temetkezési rítus teljes térnyerése jellemző.⁸⁷ A késő csijaleki kor a 13–14/15. századra datálható. Jevgenyij Kazakov mutatott rá, hogy a késő csijaleki kultúra uráli/ugor népei számos pogány kulturális elemet megőriztek. Ritkán, de még ekkor is előfordulnak a jellegzetes, kézzel formált, kerek aljú, fésűs-zsinórdíszes ornamentikával ellátott edények. A kultúra fennállásának vége felé azonban ez a népesség valószínűleg már teljes mértékben iszlamizálódott.

⁸⁰ VIKTOROVA 1962, 135–153.

⁸¹ VIKTOROVA 1968, 240–256.

⁸² VIKTOROVA–MOROZOV 1993, 189–191, рис. 7/8–10.

⁸³ MAZSITOV 1977, 75–77; MAZSITOV 1981, 147–159. Ez a gyengén megalapozott elképzelés nem honosodott meg a kutatásban.

⁸⁴ KAZAKOV 2007, 61.

⁸⁵ HLEBNIKOVA 1984, 106–116.

⁸⁶ GARUSZTOVICS 1988, 16; GARUSZTOVICS 2015.

⁸⁷ PASZTUSENKO 2011, 144–150.

A csijaleki kultúra 13–14. századi temetkezései között Jevgenyij Kazakov két horizontot különített el. Felfigyelt arra, hogy a muszlim rítusú sírokon belül egyfajta változás mutatható ki a temetkezési szokások területén. Ennek alapján a temetkezéseket korai és kései csoportokra bontotta. A korai szakaszban a délnyugati tájolás a jellemző, illetve a halottakat háton fekvő nyújtott helyzetben temették a sírokban. A korai fázisban a sírokban megfigyelhető bizonyos eltérés az iszlám temetkezési előírásoktól. Gyakori, hogy az elhunyt hanyatt feküdt és nem arccal Mekka felé, illetve számos temetkezésben megfigyelhető még a mellékletadási szokás. A kései periódusban azonban az iszlám előírások már hangsúlyosabban érvényesültek. Az elhunytakat fejjel nyugati irányban fektették, helyenként kissé észak felé eltérve. A halottakat enyhén jobb oldalra, arccal Mekka felé fordították és mellékleteket már nem helyeztek a sírokba.⁸⁸ A csijaleki kultúra kései szakasza a 14. század végére, és a 15. század elejére tehető. Az ezt követő időkből igen kevés régészeti információval rendelkezünk, a 15–17. század ugyanis a vizsgált régióban még igen gyengén kutatott.⁸⁹

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalva megállapítható, hogy a korai magyarok kialakulásának szempontjából legfontosabb karajakupovói horizontot a honfoglalás kori régészeti és archeogenetikai párhuzamok alapján megalapozottan köthetjük a magyarok elődeihez.⁹⁰ Annak összetettsége miatt azonban fontos és releváns a karajakupovói horizont kifejezés, melyet azért vezettek be, hogy a Dél-Urál környéki 8. század közepétől a 11. század elejéig terjedő időszakból származó, ugyanakkor sokszínű régészeti hagyatékot megnevezzék.⁹¹ Az Uráltól keletre régészetileg az ujelgi temető a referencia, míg nyugaton továbbra is az Alsó-Káma-vidéki Bolsije Tyigani. Ezen lelőhelyek anyagának teljességre törekvő közlése tehát a jövő nagy feladatai közé tartozik a korai magyar történelem régészeti kutatásában. Napjainkban mindkét temetőt (vagy azok nagyobb részét) többnyire a Volga–Urál térségében élt, majd ottmaradt 9–10. századi magyar csoportok temetőiként értelmezik. Helyi gyökereik azonban kétségtelenek, így a későbbiekben ezek tételes feltárásában rejlik a továbblépés kulcsa. Leszármazottaik kapcsán pedig a 13. század első felében arra járt európai utazók értesülései az Alsó-Káma vidéki ún. *Magna Hungaria* területen élő keleti magyarokról relevánsak.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a kusnarenkovói-karajakupovói kultúrák népességét nem szabad teljes egészében automatikusan és kizárólagosan a magyarok elődeivel azonosítani. A karajakupovói horizont népessége bizonyosan polietnikus volt. Szergej Botalov javasolta megkülönböztetni a térség etno-kulturális fejlődésében a *korai magyar* és a *korai obi-ugor* (manysi) vonalat.⁹² Ez utóbbi a tajgai eredetű és fésűs-gödröcskés kerámiát készítő népesség Urálba való vándorlása és az Urál nyugati oldalán további elterjedése is megfigyelhető a lomovatovói és a nyevolínói kultúrák környezetében. Szintén Szergej Botalov különböztette meg a kusnarenkovói-karajakupovói kulturális fejlődésben az Urál nyugati előterében az erdős sztyeppi, míg a keleti előterében a füves sztyeppi variánst. Az Urál nyugati oldali variánsa jól kutatottnak számít, pontos kronológiai határokkal rendelkezik, illetve szakaszokra osztható (6. század közepe – 8. század vége). A transzuráli változat azonban ennél ma még jóval kevésbé ismert.

A történeti folyamatok rekonstrukciói kapcsán igen valószínű, hogy a transzuráli, ugor nyelvi háttérű variáns népessége beolvadt a régióban igen intenzíven kimutatható Nyugati Türk Kaganátushoz köthető nomád közösségekbe. A kaganátus összeomlásával pedig a Dél-Urálban méginkább megnőtt a később

⁸⁸ KAZAKOV 1987, 29–32.

⁸⁹ KAZAKOV 2007, 59–62.

⁹⁰ BELAVIN ET AL. 2009.

⁹¹ BOTALOV 2017.

⁹² BOTALOV 2017, 279.

odaérkező török nyelvű törzsek (szrosztki kultúra) jelentősége a feltehetően kimekek, kipcsakok és valószínűleg a jenyiszeji kirgizek révén. A 9–10. században ezek aktív kölcsönhatásba kerültek a helyi jugyinai és a petrogromi kultúrák szibériai eredetű népességével.⁹³ Szergej Botalov úgy vélte, hogy ez a kulturális szimbiózis azért volt ilyen gyors és sikeres, mert a kapcsolat már korábbi előzményekre nyúlt vissza. Olekszij Komar pedig a magyarok elődeivel kapcsolatban arra utalt, hogy az uráli nyelvű helyi törzsek már akkor kapcsolatba kerültek a szrosztki kultúrával és annak előzményeinek hordozóival, amikor azok még az Ob-folyótól keletre, a dél-szibériai Baraba-sztyepp Ob–Altaj-vidéki szakaszán éltek.⁹⁴

A legújabb archeogenetikai vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy a karajakupovói régészeti horizont uráli és transzuráli szakaszai azonos származási szegmenseken (IPS) keresztül kapcsolódnak egyes 10–11. századi Kárpát-medencei honfoglalás kori egyedekhez.⁹⁵ Ezeket a kapcsolatokat az ADMIXTURE-profilok hasonlósága is megerősíti. A magyarországi Szakony-Kavicsbánya temetőből⁹⁶ származó egyének mutatják a legnagyobb hasonlóságot a Volga–Urál-vidéki népességgel valamennyi biológiai vonatkozásban. A Volga–Urál-régióból származó régészeti leletek és temetkezési rítuselemek közvetlen kelet-európai párhuzamokat mutatnak (vö. szubbotci típusú lelőhelyek), ráadásul több helyen egyértelműen magyar őstörténeti kontextusban. A bioarcheológiai adatok nyomán tehát minden korábbinál nagyobb bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Kárpát-medencébe a 9. század végén megérkező honfoglaló magyarok egy része uráli eredetű. Mindez erősíti és alátámasztja a magyar nyelv uráli eredetének tézisé, melyet nagy valószínűséggel a karajakupovói horizont leszármazottai hoztak magukkal a Dél-Urálból. Fontos azonban megjegyezni, hogy a honfoglaló magyarok a sztyeppi nomád környezetnek köszönhetően sokszínű kulturális gyökerekkel rendelkeztek, illetve polietnikus törzsszövetségként működ(het)tek.⁹⁷ A korai magyarok európai beköltözésének régészeti és archeogenetikai adatokon nyugvó modern rekonstrukciói a 9. század elejére datálják a Volgáról a pontuszi sztyeppre, majd onnan a század végén a Kárpát-medencébe történő áttelepülés időrendjét. A régészeti adatokhoz hasonlóan az archeogenetikai vizsgálatok is azt támasztják alá, hogy ez a népességmozgás a Volga–Urál térségéből a Kárpát-medencébe relatíve gyorsan, 100–120 év alatt végbement. Ezt pedig összhangban áll az írott források időrendi adataival, vagyis elődeink csak „rövid megállót” tettek a 9. században a Fekete-tenger északi előterében.⁹⁸

A karajakupovói horizont korai magyar kontextusát és a késő középkori csijaleki kultúra Alsó-Káma menti variánsának magyar kapcsolatait az archeogenetikai vizsgálatok eredményei is megerősítik.⁹⁹ A csijaleki kultúra erős folytonosságot/kapcsolatot mutat a honfoglalás kori genetikai adatokkal, vagyis a keleten maradt magyarok kérdése és a Julianus történet hitelessége is igazolást nyert. A Belaja folyó medencéjében a csijaleki kultúrához kapcsolódó egyének genetikailag ugyan változatosabbak,¹⁰⁰ de ezek az adatok már új populációk beáramlására utalnak az Arany Horda idején. A tényleges népességszámot elemezve a genetikusok megalapozottnak tartják azt a felvetést, hogy az alsó-kámai csijaleki csoport a késő középkorban több ezer fős lélekszámú volt. Az újabb adatok tehát alátámasztják azt a korábbi feltételezést, hogy a Bjelaja és a Káma összefolyása melletti Alsó-Káma vidéke volt az a terület, amelyet Julianus a 13. században *Magna Hungariának* nevezett.¹⁰¹ E történelmi adatok mellett a régió toponímiája is arról tanúskodik, hogy ott

⁹³ BOTALOV 2017, 280.

⁹⁴ KOMAR 2018, 200–202; GYURIS et al. 2024. Ennek feltehetően nyelvi következményei is lehettek, vö. magyar nyelv őtörök jövevényszavainak eredete.

⁹⁵ GYURIS ET AL. 2024.

⁹⁶ HORVÁTH 2022.

⁹⁷ KOMAR 2018; TÜRK 2020.

⁹⁸ KRISTÓ 1980, 33–42; KOMAR 2018; SZEIFERT ET AL. 2022; TÜRK 2023.

⁹⁹ SZEIFERT ET AL. 2022.

¹⁰⁰ RUSZLANOV 2022.

¹⁰¹ KAZAKOV 2013; IVANOV 2013; VÁSÁRY 2015; TÜRK 2023A.

a magyar nyelvű csoportok egészen a 16. századig jelen voltak. Ezt követően az Arany Horda birodalmi létének összeomlása után a mai Baskírföld, Tatárföld és Udmurtia késő középkori lakossága már végleg asszimilálta a keleti magyarok leszármazottait a 15–16. század folyamán.¹⁰²

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Dolgozatunkat Klima László, Gulyás Bence és Füredi Ágnes lektorálta, segítségükért köszönetet mondunk.

IRODALOM

- BELAVIN 2000: Белавин, А. М.: *Камский торговый путь. Средневековое Предуралье в его экономических и этнокультурных связях*. Пермь 2000.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2013: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье. In: *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 167–173.
- BELAVIN–KRILASZOVA 2022: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б.: Взаимодействие населения Предуралья и носителей салтово-маяцкой археологической культуры (Az Urál nyugati előterében élő kora középkori népek kapcsolatrendszer a szaltovó-majaki régészeti kultúra hordozóival). In: *„Hadak útján” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 29. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.1. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.1. Főszerk.: Türk A. Budapest 2021, 91–102.
- BELAVIN ET AL. 2009: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б. – Иванов, В. А.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- BELAVIN ET AL. 2015: Белавин, А. М. – Данич, А. В. – Иванов, В. А.: Древние мадыары в Предуралье. In: Фодор, И: *Венгры: древняя история и обретение родины*. Пермь 2015, 101–128.
- BOTALOV 2017: Боталов, С. Г.: Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадыарского культурогенеза. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014 november 4–6. II. Főszerk.: Türk A., Szerk.: Balogh Cs. – Major V.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae No. 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom 2017, 267–333. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2017.3.2_13
- FODOR 1975: Fodor I.: *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest 1975.
- CHALIKOV–CHALIKOVA 1981: Chalikova, E. A. – Chalikov, A. H.: *Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani (Ősmagyarak a Káma és az Urál vidékén. A Bolsije Tigani temető)*. Régészeti Füzetek 2:21. Budapest 1981.
- DEMINGER–TÜRK–JAKAB 2021: Deminger Cs. – Türk A. – Jakab A.: Adatok a 10. századi hagyaték uráli-altaji (Szrosztki-kultúra) kapcsolatú tárgytipusainak értékeléséhez. A honfoglalás kori csavart szájvasú zablák. In: *Hadak útján – A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXX. konferenciája 2021. november 11–13., Székesfehérvár. Absztraktkötet*. Szerk.: Kulcsár M. et al. Székesfehérvár 2021, 29–30.
- FODOR 2001: Fodor I.: Finnugor régészet – egykor és ma. In: Pusztay J. (szerk.): *Vade Mecum! A huszonötödik óra*. Az Uralisztikai Tanszék kiadványai 9. Szombathely 2001, 55–112.

¹⁰² VÁSÁRY 2015; GYURIS ET AL. 2024.

- FODOR 2001a: Fodor I.: Az uráli őstörténet és a régészet. In: Maticsák S. – Zaicz G. – Lahdelma, T. (szerk.): *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére*. Folia Uralica Debreceniensia 8. Debrecen–Jyväskylä 2001, 143–162.
- FODOR 2015: Fodor I.: *A magyar őstörténet és a honfoglalás kor kronológiája*. Budapest 2015.
- FODOR 2015a: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь 2015.
- GARUSZTOVICS 1988: Гарустович, Г. Н.: Об этнической принадлежности раннемусульманских памятников Западной и Центральной Башкирии. In: Халиков, А. Х. (ред.): *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Уфа 1988, 130–139.
- GARUSZTOVICS 2015: Гарустович, Г. Н.: Чияликская археологическая культура эпохи средневековья на Южном Урале. *Уфимский археологический вестник* 15 (2015) 181–198.
- GOLGYINA 2022: Голдина, Р. Д.: Общая характеристика культурных процессов в Среднем и Нижнем Прикамье (2-я пол. I – V вв.). In: *Археология Волго-Уралья. В 7 т. Т. 4 Эпоха Великого переселения*. Отв. ред.: Голдина, Р. Д. Казань 2022, 444–470.
- GULYÁS 2024: Gulyás, B. Cultural connections between the Eastern European steppe region and the Carpathian Basin in the 5th–7th centuries AD. The origin of the Early Avar Period population of the Trans-Tisza region. *Dissertationes Archaeologicae* 3/11 (2024) 701–756. <https://doi.org/10.17204/dissarch.2023.701>
- GULYÁS–SOMOGYI–IUDIN 2021: Gulyás, B. – Somogyi, P. – Iudin, N. 2021: Early medieval finds from the delta of the Don – an attempt at identifying the earliest group of the masque type belt mounts in the Eastern European steppe. *Archaeologiai Értesítő* 146 (2021) 155–168. <https://doi.org/10.1556/0208.2021.00009>
- GYURIS ET AL. 2024: Gyuris, B. – Vyazov, L. – Türk, A. – Flegontov, P. – Szeifert, Bea – Langó P. – Mende, B. G. – Sitdikov, A. – Botalov, S. G. – Komar, O. – Stashenkov, D. A. – Zelenkov, A. S. – Pinhasi, R. – Reich, D. – Szécsényi-Nagy, A. et al.: Long shared haplotypes identify the Southern Urals as a primary source for the 10th century Hungarians. 2024. *bioRxiv* <https://doi.org/10.1101/2024.07.21.599526>
- HALIKOV 2022: Халиков, А. Х.: *Великая Венгрия между Волгой и Уралом*. Отв. ред.: Ситдиков, А. Г. Археология евразийских степей 27. Казань 2022.
- HLEBNIKOVA 1984: Хлебникова, Т. А.: *Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения*. Москва 1984.
- IVANOV 2013: Иванов, В. А.: Урало-сибирские истоки погребального обряда венгров периода «Обретения Родины». In: *II-й Международный Магьярский симпозиум: сб. науч. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 75–83.
- IVANOV 2018: Иванов, В. А.: Археологическое источниковедение древних угров-мадьяр в Урало-Поволжье или как соотносится эмпирика с метапостроениями (A korai magyarok Volga–Urál-vidéki régészeti hagyatékának kutatása, avagy az empiria és a fantazmagória viszonyáról). In: *III-й Международный магьярский симпозиум по археологии*. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3 *Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10*. Eds.: Türk, A. – Zelenkov, A. C. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Budapest 2018, 93–102. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2018.6_06
- IVANOV 2022: Иванов, В. А.: Караякуповские памятники Башкирского Приуралья. In: *Археология Волго-Уралья. В 7 т. Т. 5. Средние века (VIII – начало XIII вв.). Волжская Болгария. Финно-угорский мир. Кочевники Восточной Европы*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. – Никитина, Т. Б. Казань 2022, 51–57.
- IVANOV 2022a: Иванов, В. А.: Кушнаренковская культура. In: *Археология Волго-Уралья. В 7 т. Т. 4. Эпоха Великого переселения*. Отв. ред.: Голдина, Р. Д. Казань 2022, 357–363.

- IVANOV 2022B: Иванов, В. А.: Памятники кочевников степного и лесостепного Предуралья. In: *Археология Волго-Уралья. В 7 т. Т. 5. Средние века (VIII – начало XIII вв.). Волжская Болгария. Финно-угорский мир. Кочевники Восточной Европы*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. – Никитина, Т. Б. Казань 2022, 105–124.
- IVANOV 2022C: Иванов, В. А.: Турбаслинская культура. In: *Археология Волго-Уралья. В 7 т. Т. 4. Эпоха Великого переселения*. Отв. ред.: Голдина, Р. Д. Казань 2022, 345–356.
- KAZAKOV 1987: Казаков, Е. П.: О происхождении и культурной принадлежности памятников с гребенчато-шнуровой керамикой. In: *Проблемы средневековой археологии Урала и Поволжья*. Отв. ред.: Кузеев, Р. Г. Уфа 1987, 67–75.
- KAZAKOV 1989: Казаков, Е. П.: О взаимодействии болгаро-салтовского и приуральского населения (по материалам керамики Волжской Болгарии). In: Халиков, А. Х. (ред.): *Ранние болгары в Восточной Европе*. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР. Казань 1989, 122–133.
- KAZAKOV 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны: Проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KAZAKOV 2013: Казаков, Е. П.: Магьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сб. науч. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 173–181.
- KAZAKOV 2022: Казаков, Е. П.: Танкеевский некрополь и его значение в изучении этнокультурных процессов ранней Волжской Болгарии. In: *Археология Волго-Уралья. В 7 т. Т. 5. Средние века (VIII – начало XIII вв.). Волжская Болгария. Финно-угорский мир. Кочевники Восточной Европы*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. – Никитина, Т. Б. Казань 2022, 58–86.
- KHALIKOVA–KAZAKOV 1977: Khalikova, E. A. – Kazakov, E. P.: Le cimetièrre de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a L'Est*. Studia Archaeologica 6. Red.: Erdélyi, I. Budapest 1977, 21–221.
- KLIМА 2014: Klima L.: *Beszél ön imenykovóiul? Esetleg az ősei?* <https://m.nyest.hu/renhirek/besz-el-on-imenykovoiul-esetleg-az-osei>
- KLIМА 2020: Klima L.: *Válogatott rénhíreim. Tudásmorzsa a finnugor kultúra és történelem világából*. Budapest 2020.
- KLIМА 2021: Klima L.: Magyar nyomok a Volga-vidék régészetében (Hungarian traces in the archeology of the Volga Region). In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13. / Parallel stories. Interdisciplinary Conference on Hungarian Prehistory, organized by the Institute for Archaeology, PPCU, Budapest, 11–13 November 2020*. Eds.: Klima, L. – Türk, A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 23. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2. Budapest 2021, 147–162.
- KOLONSZKIN 2022: Колонских, А. Г.: Бахмутинская культура. In: *Археология Волго-Уралья. В 7 т. Т. 4. Эпоха Великого переселения*. Отв. ред.: Голдина, Р. Д. Казань 2022, 334–344.
- KOLONSZKIN ET AL. 2024: Колонских, А. Г. – Саттаров, Р. Р. – Ситдииков, А. Г.: Бустанаевский курганный могильник – новый памятник Эпохи великого переселения на северо-западе Башкортостана. *Поволжская археология* 47 (2024:1) 203–218.
- КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние магьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Магьяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Київ 2011, 21–78.
- КОМАР 2013: Комар, А. В.: Древние магьяры Этелькеза: перспективы исследований. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–231.
- КОМАР 2018: Комар, А. В.: *История и археология древних магьяр в эпоху миграции (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. Eds.: Türk, A. – Budai, D. Studia ad

- Archaeologiam Pazmaniensia 11. – Magyar Őstörténeti Támacsoport Kiadványok 5. Budapest 2018. <https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2018.5>
- KRISTÓ 1980: Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- MATVEJEVA ET AL. 2024: Матвеева, Н. П. – Зеленков, А. С. – Третьяков, Е. А.: Роль миграций в культурогенезе средневекового населения лесостепи и подтаежной зоны Западной Сибири. *Вестник Пермского университета*. История 64 (2024) 39–58.
- MAZSITOV 1968: Мажитов, Н. А.: Бахмутинская Культура. In: *Этническая история Северной Башкирии середины I тысячелетия нашей эры*. Москва 1968, 84–113.
- MAZSITOV 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977
- MAZSITOV 1981: Мажитов, Н. А.: *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.* In: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1981.
- MAZSITOV 2013: Мажитов, Н. А.: Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала. In: *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 84–88.
- MOGILNYIKOV 1987: Могильников, В. А.: Угры и самодийцы Урала и Западной Сибири. In: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР. Отв. ред.: Седов, В. В. Москва 1987, 163–235.
- MOROZOV 2004: Морозов, В. М.: История изучения петрогромской культуры. In: Ковалева, В. Т. (ред.): *Четвертые Берсовские чтения*. Екатеринбург 2004, 110–114.
- OVSZYANNYIKOV ET AL. 2024: Овсянников, В. В. – Русланов, Е. В. – Хурмаев, А. А.: Актуальные проблемы и перспективы изучения городищ караякуповской культуры. In: *Поволжская археология* 47 (2024:1) 219–233.
- PASZTUSENKO 2011: Пастушенко, И. Ю.: Возможно ли говорить об «угорской эпохе в Прикамье»? *Вестник Удмуртского Университета. Серия История и филология* 2011:1, 144–150.
- POLGÁR 2020: Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (kb. 750–1000) (Eastern Europe and the international trade [cca. 750 – cc. 1000] [on the basis of written sources])*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Budapest 2019.
- PSZJANYCSIN ET AL. 2017: Псянчин, А. В. – Усманова, А. Р. – Хизбуллина, Р. З.: *Географические исследования Республики Башкортостан*. Уфа 2017.
- RUSZLANOV 2022: Русланов, Е. В. 2022: Горновский археологический комплекс золотоордынского времени в Предуралье: к 60-летию научного изучения. In: *Археология евразийских степей* 6 (2022) 253–267. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.6.253.267>
- SOMOGYI–TÜRK 2023: Шомодьи, П. – Тюрк, А.: Новые радиоуглеродные данные о времени венгерского завоевания. Байесовская модель и возможные генетические связи индивидов из погребений III/11 и II/52 в Карош-Эперьешсэг (New Radiocarbon Data to the Timeline of the Hungarian Conquest. Bayesian model and possible genetic connections of the deceased from Graves III/11 and II/52 in Karos-Eperiesszög). *Stratum plus* №5. 2023, 289–306. <https://doi.org/10.55086/sp235289306>
- SZEIFERT ET AL. 2022: Szeifert B. – Türk A. – Gerber D. – Csáky V. – Langó P. – Sztasenkov, D. A. – Botalov, Sz. G. – Sztigyikov, A. G. – Zelenkov, A. Sz. – Mende B. G. – Szécsényi-Nagy A.: A korai magyar történelem régészeti és archeogenetikai kutatásának legfrissebb eredményei Nyugat-Szibériától a Középső-Volga vidékig (Archaeological and genetic data from the Early Medieval cemeteries of the Volga and Ural region). *Archaeologiai Értesítő* 147 (2022) 33–74. <https://doi.org/10.1556/0208.2022.00031>
- SZTASENKOV 2013: Сташенков, Д. А.: Об особенностях погребального обряда населения Самаро-Симбирского Поволжья хазарской эпохи. In: *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э.* Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2013, 78–91.

- SZTASENKOV 2020: Сташенков, Д. А.: *Древние венгры и их окружение в Самарском Поволжье. Каталог археологических коллекций*. Самара 2020.
- SZUNGATOV 2013: Сунгатов, Ф. А. 2013: Приуралье в гуннскую эпоху. In: *Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов*. Отв. ред.: Крадин, Н. Н. – Любчанский, И. Э. Челябинск 2013, 163–179.
- TRETYJAKOV–TÜRK 2023: Третьяков, Е. А. – Тюрк, А.: Веши «Мадьярского круга» из памятников Зауралья: Артефакты и контекст (Products of „Hungarian style” from archaeological sites of the Trans-Ural: Artifacts and context). *Поволжская археология* 44 (2023:2) 38–50. <https://doi.org/10.24852/pa2023.2.44.38.50>
- TÜRK 2020: Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai (Современные результаты археологических исследований ранневенгерских памятников и некоторые лингвистические аспекты). In: *Первый Молдо–Венгерский археологический круглый стол, посвященный вопросам раннего средневековья Восточной Европы. Кишинёв, 10–11 июня 2015 / I. moldáv–magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Ред. / Szerk.: Türk A. – Budai D. – Дергачёва, Л. В. – Синика, В. С. – Рабинович, Р. А. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 18 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 1. Budapest 2020, 55–108. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2020.1_05
- TÜRK 2021: Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai (Recent advances in archaeological research on early Hungarian history and their potential linguistic relevance). In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKÉ Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13. (Parallel stories. Interdisciplinary Conference on Hungarian Prehistory, organized by the Institute for Archaeology, PPCU, Budapest, 11–13 November 2020)*. Eds.: Klima, L. – Türk, A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae* 23. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2. Budapest 2021, 163–204.
- TÜRK 2023: Türk A.: *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem (From the Urals to the Carpathians. Archaeology and history of early Hungarians)*. *Középkortörténeti Könyvtár* 30. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 8. Szeged–Budapest 2023. <https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2023.8>
- TÜRK 2023A: Türk A.: Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal (Latest results of the archaeology on the early history of Hungarians, with possible linguistic evidences). *Magyar Nyelv* 2023:4, 385–402. <https://doi.org/10.18349/Magyar-Nyelv.2023.4.385>
- VÁSÁRY 2015: Vásáry I.: A „keleti” magyarok problémaköre. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Szerk.: Sudár B. Budapest 2015, 145–153.
- VIKTOROVA 1962: Викторова, В. Д.: Могильник и поселение у д. Мыс на р. Нице. In: Генинг, В. Ф. (ред.): *Вопросы археологии Урала* 4. Свердловск 1962, 135–153.
- VIKTOROVA 1968: Викторова, В. Д.: Памятники лесостепного Зауралья в X–XIII вв. н.э. In: Оборин, В. А. (ред.): *Труды Камской археологической экспедиции* 4. Пермь 1968, 240–256.
- VIKTOROVA–MORZOV 1993: Викторова, В. Д. – Морозов, В. М.: Среднее Зауралье в эпоху позднего железного века. In: Таиров, А. Д. (ред.): *Кочевники Урало-Казахстанских степей*. Екатеринбург 1993, 173–192.
- VYAZOV ET AL. 2019: Vyazov, L. – Ershova, E. – Ponomarenko, E. et al.: Demographic changes, trade routes, and the formation of anthropogenic landscapes in the middle Volga region in the past 2500 years. In: Yang, Liang Emlyn, Bork, Hans-Rudolf, Fang, Xiuqi, Mischke, Steffen (Eds.): *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*. Berlin 2019, 425–465. https://doi.org/10.1007/978-3-030-00728-7_19

RECENT RESULTS OF RESEARCH ON THE EARLY MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY OF BASHKORTOSTAN AND THE SOUTHERN URALS.
A COMPREHENSIVE OVERVIEW FROM THE PERSPECTIVE
OF EARLY HUNGARIAN HISTORY

An accurate knowledge of the early medieval archaeology of Southern Urals is essential for understanding the processes of early Hungarian history. In order to form an informed opinion, it is therefore essential to have a comprehensive picture of the region's early medieval archaeological heritage based on the latest findings. The central part of this area is the Bashkortostan, where a summary of the archaeological results of the Migration Period and the Early Middle Ages has not yet been published in Hungarian. In addition to taking account of the natural geography of the region, we present its archaeological history from the Migration Period, from the 2nd century AD onwards, through the Kushnarenkovo culture, which is best known in early Hungarian history, to the archaeological horizon of the Karayakupovo. Although the archaeological legacy of the Cis-Urals is much richer and better researched, each period also looks at the Trans-Urals. The interrelationship of the archaeological cultures of that two regions and the chronological synchronism of the cultures are of vital importance for Hungarian history. At the end of our paper, we will also present in detail the culture of Chiyalek, which, although no longer part of prehistory, plays a decisive role in determining the legacy of the Hungarians left in the East, as recently confirmed by archaeogenetics. In the light of the recent research, we can say that the most important horizon of Karayakupovo for the formation of the early Hungarians can be connected with the ancestors of the Hungarians on the basis of archaeological and archaeogenetic parallels from the 10th century Carpathian Basin. This is why the term 'Karayakupovo horizon' is important and relevant, as it was introduced to designate a diverse archaeological legacy from the mid-8th to early 11th century in the Southern Urals. To the east of the Urals, the archaeological reference is the Uyelgi cemetery, while to the west it remains the Lower Kama valley Bolshie Tigani. A comprehensive publication of the material from these sites is therefore a major task for the future of archaeological research in connection with early Hungarian history too. Today, both cemeteries (or most of them) are mostly interpreted as cemeteries of Hungarian groups who lived in the Volga-Urals region and remained there in the 9th-10th centuries. However, their local roots are undoubted and the key to further progress lies in their detailed exploration. As for their descendants, the information of European travellers who passed by in the first half of the 13th century about the Eastern Hungarians living in the so-called *Magna Hungaria* area of the Lower Kama region is relevant. It should be stressed, however, that the Kushnarenkovo-Karayakupovo cultures should not be automatically and exclusively identified with the ancestors of the Hungarians. The population of the Karayakupovo horizon was certainly polyethnic. Sergei G. Botalov has proposed to distinguish between the *early Hungarian* and the *early Obi-Ugric*, *Manysi* lineages in the ethno-cultural development of the region. The latter can also be observed in the migration and further spreading of the Uralic population of Taiga origin and making cord-impressed pottery on the western side of the Ural in the vicinity of the Lomovatovo and Nevolino cultures. Botalov also distinguished between the Kushnarenkovo-Karajakupovo cultural development in the Cis-Urals, with the forest steppe variant, and the grass steppe variant in the Trans-Urals. The western Uralic variant is well researched, has precise chronological boundaries and can be divided into phases (mid-6th to late 8th century). The Trans-Uralic variant, however, is much less well known today. In the context of reconstructions of historical processes, it is highly probable that the population of the Trans-Urals variant with Ugric linguistic background was absorbed into the nomadic communities associated with the Western Turkic Kaganate, which is very intensively detected in the region. With the collapse of the Kaganate, the importance of the later Turkic-speaking tribes (Srotskyi culture) in southern Urals increased even more through the arrival of the Kimek-Kipchaks and probably the Kyrgyz of Yenisei. In

the 9th and 10th centuries, they interacted actively with the Siberian populations of the local Yudina and Petrogrom cultures. Sergei G. Botalov believed that this cultural symbiosis was so rapid and successful because the contact dated back to earlier times. Oleksei Komar, on the other hand, suggested that the local Uralic-speaking tribes had been in contact with the bearers of the Srotski culture and its ancestors when they lived east of the Ob River, along the Baraba steppe in Southern Siberia. In summary, the results of recent archaeogenetic studies show that the Uralic and Trans-Uralic phases of the Karayakupovo archaeological horizon are related to some individuals of the 9th–11th centuries in the Carpathian Basin through identical provenance segments (IPS). These links are confirmed by the similarity of ADMIXTURE profiles.

